

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών

Μ.Π.Σ. «Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική
Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία

«Ζαγορίσιοι Φοιτητές στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα – Η
περίπτωση του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου»

Τζίμας Γ. Ελευθέριος

Επιβλέπων καθηγητής: Χρηστίδης Χρήστος

Αθήνα, Ιούνιος 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») Τζίμα Γ. Ελευθερίου, που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίας στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Ζαγορίσιοι Φοιτητές στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα – Η
περίπτωση του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου»

Τζίμας Γ. Ελευθέριος

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής

Χρηστίδης Χρήστος

Συνεπιβλέπων καθηγητής

Τζάκης Διονύσιος

«Ζαγορίσιοι Φοιτητές στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα – Η περίπτωση του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου»

Τζίμας Γ. Ελευθέριος

Περίληψη

Για την ελεύθερη Ελλάδα το Πανεπιστήμιο του Όθωνα ήταν το εκπαιδευτικό ίδρυμα στο οποίο στηρίζονταν οι περισσότερες ελπίδες για την πνευματική αναγέννηση του έθνους. Από το 1837 που ιδρύθηκε μέχρι το 1863, όταν εκδιώχθηκε ο βασιλιάς Όθωνας και το πανεπιστήμιο μετονομάστηκε, γνώρισε σημαντική ανάπτυξη. Ανάμεσα στους εκατοντάδες φοιτητές υπήρξαν και αρκετοί που ερχόμενοι από τα Ζαγοροχώρια προσπάθησαν να σπουδάσουν προσδοκώντας κάποιο καλύτερο μέλλον. Πολλοί από αυτούς ξεπερνώντας πολλές δυσκολίες και συμμετέχοντας στα γεγονότα της εποχής εντάχθηκαν στην τότε φοιτητική κοινωνία και ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους καταφέροντας να ακολουθήσουν σημαντική επαγγελματική και πνευματική πορεία όχι μόνο στο ελληνικό κράτος αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μεταξύ αυτών, ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος ξεκινώντας από το Πάπιγκο γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή, μεταπήδησε αργότερα στη Νομική και ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία. Όταν γνώρισε τον S. Howe έγινε έμπιστος γραμματέας του και τον ακολούθησε στις ΗΠΑ όπου λίγα χρόνια μετά διοικώντας το Perkins Institution άφησε ένα πολύ σημαντικό έργο που μνημονεύεται ακόμα και στις μέρες μας

Λέξεις – κλειδιά

Ζαγοροχώρια, Πανεπιστήμιο του Όθωνα, Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος, Samuel Howe, Perkins Institution.

Students from Zagorochoria in the Othonian University – The case of Michael Anagnostopoulos

Tzimas G. Eleftherios

For independent Greece, the Othonian University was the educational institution on which most hopes for the intellectual renaissance of the nation rested. From 1837, when it was founded, until 1863, when King Otto was ousted and the university was renamed, it experienced significant growth. Among the hundreds of students there were many who came from Zagorochoria and tried to study in the hope of a better future. Many of them, overcoming many difficulties and participating in the events of the time, joined the student society of the time, completed their studies and managed to follow an important professional and intellectual career not only in the Greek state but also in the Ottoman Empire. Among them, Michael Anagnostopoulos, starting from Papigo, enrolled in the Faculty of Philosophy, later transferred to the Law School and became involved in journalism. When he met S. Howe he became his trusted secretary and followed him to the USA where a few years later, while running the Perkins Institution, he left a very important work that is still remembered today.

Key Words

Zagorochoria, Othonian University, Michael Anagnostopoulos, Michael Anagnos, Samuel Howe, Perkins Institution.

Πίνακας Περιεχομένων

Προλογικό Σημείωμα.....	7
Μεθοδολογικά προβλήματα.....	8
Εισαγωγή.....	10
Μέρος Α΄: Το Πανεπιστήμιο του Όθωνα.....	12
1. Οι πρώτες προσπάθειες.....	12
2. Λειτουργία και νοοτροπίες στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα.....	15
3. Η φοίτηση στο Πανεπιστήμιο.....	18
4. Φοιτητικές διαμαρτυρίες και πολιτική συνείδηση.....	22
Μέρος Β΄: Ζαγορίσιοι Φοιτητές στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα.....	26
1. Η Ζαγορίσια ακμή και η τοπική εκπαίδευση.....	26
2. Η πορεία των ζαγορίσιων νέων προς το Πανεπιστήμιο.....	29
3. Οι ζαγορίσιοι φοιτητές – Γενικά χαρακτηριστικά.....	31
4. Τα φοιτητικά χρόνια.....	34
4.1. Οι σπουδές.....	34
4.2. Η φοιτητική ζωή και δράση.....	40
5. Η διασπορά των ζαγορίσιων	45
Μέρος Γ΄: Η περίπτωση του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου.....	51
1. Τα χρόνια στην Ελλάδα.....	51
2. Η σταδιοδρομία στις ΗΠΑ.....	54
Συμπεράσματα.....	59
Πηγές / Βιβλιογραφία.....	62

Προλογικό Σημείωμα

Σημαντικό μερίδιο σε αυτή τη μελέτη ανήκει στον Χρήστο Χρηστίδη, του οποίου η βοήθεια ήταν απλόχερη και καθοριστική. Καθόλου μικρότερη δεν ήταν η βοήθεια παλαιότερων μελετητών που ως παρακαταθήκη άφησαν το σημαντικό τους έργο. Θερμές ευχαριστίες χρωστώ και στην Μάρκουλα Χάιδω, υπεύθυνη Επιστημονικού έργου στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, για το αρχείο με το μητρώο φοιτητών από όπου ξεκίνησε ουσιαστικά το νήμα της παρούσας έρευνας.

Μεθοδολογικά προβλήματα

Ένα από τα προβλήματα που προέκυψαν από την πρώτη στιγμή της παρούσας έρευνας είχε να κάνει με τον ακριβή ορισμό του εξεταζόμενου αντικειμένου, που προϋπέθετε πρώτα απ' όλα τον ορισμό της ζαγορίσιας καταγωγής. Η απόδοση αυτής της ιδιότητας στους φοιτητές βάσει του οικογενειακού ιστορικού τους κρίθηκε αδύνατη μια και οι σχετικές πληροφορίες συνήθως δεν υπήρχαν. Έτσι, δεν έλειψαν οι δυσκολίες και τα διλλήματα σχετικά με τα κριτήρια που έπρεπε να ακολουθηθούν. Στο μητρώο του Πανεπιστημίου, όπου οι φοιτητές δήλωναν την καταγωγή τους, δεν ήταν λίγοι αυτοί που ανέφεραν ότι κατάγονται γενικά από την Ήπειρο. Ωστόσο αν τηρούνταν ως κριτήριο μόνο αυτή η δήλωση ο κατάλογος των εξεταζομένων φοιτητών θα ήταν ελλιπής. Έτσι, έπρεπε να συνυπολογιστούν και άλλες πληροφορίες, όπως ο τόπος της κτηματικής τους περιουσίας, μολονότι ένα τέτοιο στοιχείο αποτελούσε απλώς μια ένδειξη καταγωγής κι επιπλέον δεν περιλάμβανε τους ακτήμονες. Αρκετά βοηθητικοί σε αυτόν τον σκοπό φάνηκαν οι κατάλογοι αποφοίτων όπως ανακοινώνονταν στις πρυτανικές λογοδοσίες, όμως κι εδώ η βοήθεια ήταν αποσπασματική διότι δεν περιλάμβανε όσους δεν ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους. Επιπλέον σχετικά στοιχεία βρέθηκαν σε μαθητολόγια, όπως σε αυτό της Ριζαρείου σχολής ή σε άλλες μεταγενέστερες πηγές όπως σε βιογραφικά στοιχεία κάποιων επιφανών φοιτητών. Ακόμα δυσκολότερη βέβαια ήταν η έρευνα σε διαδικτυακές πηγές. Εκεί δεν έλειψαν οι περιπτώσεις που τα κριτήρια γίνονταν ιδιαίτερα ελαστικά, αλλά και γενικότερα αρκετές πληροφορίες δεν φαίνονταν να συμφωνούν με όσα προέκυπταν από την έρευνα. Στην παρούσα μελέτη το αποτέλεσμα ήταν ότι για την περίοδο 1837-1863 οι φοιτητές που κατάγονταν από την περιοχή των Ζαγοροχωρίων ήταν 60 άτομα. Είναι πάντως πιθανό, υιοθετώντας διαφορετικά κριτήρια ή αξιοποιώντας πληροφορίες που διέλαθαν της προσοχής μας, αυτός ο κατάλογος να μην αντιπροσωπεύει τον ακριβή αριθμό των Ζαγορίσιων που ήρθαν κατά την περίοδο του Όθωνα στο νεοσύστατο πανεπιστήμιο.

Ένα ακόμα πρόβλημα είχε να κάνει με τον τρόπο αξιοποίησης των πληροφοριών, ώστε να συντεθεί ένα αφήγημα όσο γίνεται πιο αντιπροσωπευτικό για την πορεία των ζαγορίσιων στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο. Αν μια τέτοια προσπάθεια γινόταν μόνο με όσες πληροφορίες αφορούσαν ειδικά τους ζαγορίσιους, τότε μάλλον θα προέκυπτε μια ελλιπής μελέτη που θα άφηνε αναξιοποίητο έναν σημαντικό όγκο πληροφοριών.

Έτσι, σε αυτή την προσπάθεια αξιοποιήθηκαν και πληροφορίες που αφορούσαν το ευρύτερο φοιτητικό σώμα ή πληροφορίες που αφορούσαν φοιτητές με άλλη καταγωγή. Εξάλλου οι ζαγορίσιοι εντάχθηκαν στη γενικότερη φοιτητική ζωή της Αθήνας, αντιμετώπισαν τις ίδιες δυσκολίες και τις ίδιες προκλήσεις με τους άλλους φοιτητές χωρίς να προκύπτει από κάποια πηγή μια ιδιαίτερη και ξεχωριστή δράση τους. Τέτοιου είδους προβλήματα φυσικά συναντήσαμε και στη μελέτη για την μετέπειτα πορεία των ζαγορίσιων φοιτητών, που δεν άφησαν αρκετά ιστορικά ίχνη. Μια πρώτη εξήγηση για πολλούς από αυτούς είναι ότι η εγκατάλειψη των σπουδών τους ίσως ήταν η κυριότερη αιτία που δεν επιβίωσαν αρκετές πληροφορίες για τη ζωή τους. Ωστόσο κάποιες αποσπασματικές που βρέθηκαν αποτελούν ενδείξεις ότι η πορεία που ακολούθησαν μόνο ασήμαντη δεν ήταν.

Στο αρχικό στάδιο της μελέτης αυτής αξιοποιήθηκε το μητρώο φοιτητών που μας παραχωρήθηκε σε ηλεκτρονική μορφή από το Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σημαντικός οδηγός, τουλάχιστον στα αρχικά στάδια αυτής της έρευνας στάθηκε η μελέτη του Κ. Λάππα *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*. Επιπλέον όμως οι πρυτανικοί λόγοι της εξεταζόμενης περιόδου, ο Τύπος ή βασιλικά διατάγματα της εποχής, απομνημονεύματα, σχετικές ιστορικές μελέτες, αλλά και κάποιες αρχειακές πηγές μπόρεσαν να μας προσφέρουν όσα ήταν απαραίτητα. Όσο βέβαια η έρευνα εστίαζε στους ζαγορίσιους φοιτητές, τόσο οι πηγές έπρεπε να αλλάζουν. Έτσι, στο δεύτερο μέρος της έρευνας αυτής αξιοποιήθηκαν περισσότερο οι πρυτανικοί λόγοι, αναζητήθηκαν και βρέθηκαν πληροφορίες κυρίως στα τεύχη της *Ηπειρωτικής Εστίας*, αλλά και άλλων περιοδικών, στις μελέτες του Ι. Λαμπρίδη ή και σε άλλες βιβλιογραφικές και αρχειακές πηγές. Στο τρίτο μέρος αυτής της εργασίας χρησιμοποιήθηκε κυρίως το ψηφιοποιημένο υλικό του Perkins Institution, ωστόσο δεν ήταν ασήμαντες κάποιες άλλες πηγές όπως ο ελληνικός και ο αμερικανικός Τύπος της εποχής.

Εισαγωγή

Το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Το νέο ελληνικό κράτος μέσα από μεγάλες δυσκολίες προσπάθησε να κάνει τα πρώτα του βήματα και στα εθνικά του όνειρα περιλαμβανόταν η δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος, που θα έβγαζε το ελληνικό γένος από το πνευματικό σκοτάδι και θα το καθιστούσε ικανό να οδηγηθεί στον εθνικό προορισμό του. Για μια μεγάλη μερίδα των Ελλήνων κορωνίδα αυτού του εκπαιδευτικού συστήματος έπρεπε να είναι ένα εφάμιλλο των ευρωπαϊκών ελληνικό πανεπιστήμιο. Έτσι, τον Μάιο του 1837, όχι χωρίς προβλήματα είναι η αλήθεια, εγκαινιάστηκε το πρώτο πανεπιστήμιο της ελεύθερης Ελλάδας, το Πανεπιστήμιο του Όθωνα.

Λίγοι νεαροί Έλληνες στην αρχή, πολλοί περισσότεροι στη συνέχεια, ξεκινώντας από απελευθερωμένα εδάφη, αλλά και από άλλα που ανήκαν ακόμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έφτασαν στην ολιγάνθρωπη ακόμα Αθήνα, ώστε να πυκνώσουν τις τάξεις των φοιτητών και να λάβουν τα αγαθά της ανώτατης παιδείας. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και πολλοί Ζαγορίσιοι, οι οποίοι αποτελούν και το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Ολοκληρώνοντας τις γυμνασιακές σπουδές τους στη Ζωσιμαία, στη Ριζάρειο ή στα γυμνάσια της Αθήνας οι φοιτητές αυτοί έδειξαν μια αξιοπρόσεκτη πρόοδο που επιβεβαιώθηκε με την μετέπειτα επαγγελματική και κοινωνική τους καταξίωση.

Η παρούσα έρευνα χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο διερευνάται το πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησαν οι ζαγορίσιοι φοιτητές. Μετά από μια σύντομη καταγραφή του ιστορικού ίδρυσης του Πανεπιστημίου του Όθωνα αναφερόμαστε έστω και ακροθιγώς στην τότε κρατούσα νοοτροπία του πανεπιστημίου, στα προβλήματα που προέκυψαν, στη γενική πρόοδο των φοιτητών, στα αριθμητικά τους δεδομένα, αλλά και στη φοιτητική και πολιτική τους συνείδηση, που όσο περνούσαν τα χρόνια τόσο αυτή εξελισσόταν.

Στο δεύτερο μέρος εστιάζουμε πολύ περισσότερο στις περιπτώσεις των Ζαγορίσιων. Αρχικά αναφερόμαστε στις κοινωνικές, οικονομικές και εκπαιδευτικές συνθήκες στα Ζαγοροχώρια προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την αφετηρία της ζωής τους και ακολούθως εξετάζουμε την πρωτοβάθμια σπουδαστική τους πορεία, αλλά και τα

ιδιαίτερα περιουσιακά, κοινωνικά ή ηλικιακά χαρακτηριστικά τους. Στη συνέχεια μελετώντας κάθε περίπτωση ζαγορίσιου ξεχωριστά εστιάζουμε στην πορεία που διήνυσαν στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο, όχι μόνο ως προς το πόσοι αποφοίτησαν, αλλά και ως προς τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, την πρόοδο που είχαν ή τη συμμετοχή τους στις φοιτητικές εκδηλώσεις. Επιπλέον όμως στο δεύτερο μέρος αυτής της μελέτης καταγράφουμε, τουλάχιστον στις περιπτώσεις που είναι δυνατόν, οι οποίες δεν είναι και λίγες, την πορεία των ζαγορίσιων που σταδιοδρόμησαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους ή σε άλλα μέρη της ελληνικής επικράτειας ή του εξωτερικού. Μελετώντας αυτή την πορεία διαπιστώνουμε ότι είναι εντυπωσιακός ο αριθμός των ζαγορίσιων που διέγραψαν μια λαμπρή πορεία, δικαιώνοντας τη φήμη των Ζαγοροχωρίων ή γενικότερα τη φήμη της «ευάνδρου Ηπείρου».

Για το τρίτο μέρος επιλέξαμε ένα εξέχον μέλος αυτής της ομάδας, τον Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο, τον μοναδικό ενδεχομένως που απομακρύνθηκε τόσο πολύ από την πατρώα γη και σίγουρα αυτόν που άφησε το προσωπικό του στίγμα σε τόσο μεγάλο βαθμό, όχι μόνο στις ΗΠΑ όπου μετανάστευσε, αλλά και διεθνώς.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Το Πανεπιστήμιο του Όθωνα

1. Οι πρώτες προσπάθειες

Ηδη από τα χρόνια της Επανάστασης στις σκέψεις των Ελλήνων υπήρχε ο σχεδιασμός του εκπαιδευτικού τομέα και τα πρώτα βήματα έγιναν στην Εθνοσυνέλευση του Άστρους τον Απρίλιο του 1823.¹ Όμως οι πολιτικές διενέξεις, η πραγματικότητα του πολέμου, η ίδια η απουσία ενός σταθερού πολιτικού πλαισίου και η έλλειψη διδασκαλικού προσωπικού ή οικονομικών πόρων έκαναν το όποιο εκπαιδευτικό έργο να διεκπεραιώνεται από φιλανθρωπικές ή φιλεκπαιδευτικές εταιρείες. Με τέτοιου είδους μηχανισμούς υπολογίζεται ότι μεταξύ 1821-1827 λειτουργούσαν περισσότερα από 60 σχολεία,² ενώ σε απογραφή του 1828 μόνο στα νησιά του Αιγαίου καταγράφονταν 92 σχολεία με 2.333 μαθητές.³ Υπό τέτοιες συνθήκες η ίδρυση ενός ελληνικού πανεπιστημίου ήταν άκαιρη κι έτσι, όπως εξάλλου συνέβαινε και πριν την Επανάσταση, ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων επέλεγε να σπουδάσει σε ευρωπαϊκά, κυρίως γερμανικά Πανεπιστήμια.⁴

Παρά τις δυσκολίες όμως κάποια πράγματα άλλαζαν. Η δραστηριοποίηση πολλών δυτικοθρεμμένων λογίων πλάι στους παραδοσιακούς και συντηρητικούς δημιούργησαν μια ιδεολογική ώσμωση από την οποία προέκυψε ένα νέο εκπαιδευτικό όραμα. Σε αυτό η εκπαίδευση θα γινόταν κρατική υποχρέωση, αγαθό όλης της κοινωνίας και θα ελεγχόταν κεντρικά, έχοντας μάλιστα ως ιδανικό υπόδειγμα ένα ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα.⁵ Έτσι, μολονότι ένα πανεπιστήμιο ήταν ακόμα ανέφικτος στόχος, άρχισαν να γίνονται οι σχετικές σκέψεις. Εξάλλου οι επαναστατημένοι έβλεπαν το πετυχημένο παράδειγμα της Ιονίου Ακαδημίας, η ίδρυση της οποίας προκαλούσε τα ευμενή τους σχόλια: «Αλλά το μέγα τούτο κατόρθωμα απέκειτο εις τας σημερινάς μας αξιομνημόνευτους ημέρας, και ιδού η ευτυχής εποχή της ηθικής αναπλάσεως του Ελληνικού Γένους συμπίπτει, αγαθή τύχη,

¹ *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, (1823) Τμήμα Ζ΄, κεφάλαιο Ι, άρθρο πζ΄, 14

² Μαυροσκούφης, 2003, 289- 297

³ Κατσικάς, 2007, 25

⁴ Ψύλλας, 1974, 30, 37· Λάππας, 2004, 150

⁵ Μαυροσκούφης, 2003, 296-297

με την ευτυχήν εποχήν της πολιτικής του αναγεννήσεως, και συνοδεύουν αι Μούσαι την Θέμιδα».⁶

Κατά την περίοδο της διακυβέρνησής του ο Καποδίστριας εστίασε σε διαφορετικές πτυχές της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα στην επαγγελματική και τεχνική.⁷ Έτσι, πέρα από την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, όπου θα μπορούσε να σμιλευτεί το χριστιανικό ήθος και να ομογενοποιηθούν πολιτισμικά οι Έλληνες, ήθελε η όποια κατάρτιση να οδηγεί σε αντίστοιχες επαγγελματικές ευκαιρίες. Εξάλλου το πανεπιστημιακό περιβάλλον μπορούσε να γίνει φορέας ανατρεπτικών ιδεών,⁸ ενώ και ο σχολαστικισμός των λογίων τού φαινόταν ανωφελής. Ένας στενός του συνεργάτης, ο Ιωάννης Κοκκώνης έγραφε ότι η Ευρώπη δεν προόδευσε με τη Φιλολογία ή τη Φιλοσοφία αλλά «διά της νομικής, διά της πολιτικής οικονομίας, του εμπορίου, της αγρονομίας, χημείας, φυσικής ιστορίας, διά των μαθηματικών κλπ.».⁹ Σε γενικές γραμμές πάντως ο τομέας της παιδείας εμφάνιζε σημαντική πρόοδο και μέχρι τις αρχές του 1831 φοιτούσαν στα σχολεία της Ελλάδας 8.627 μαθητές. Ωστόσο, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και το χάος που επακολούθησε πολλά σχολεία έκλεισαν κι έτσι από τα 121 που λειτουργούσαν έμειναν ενεργά μόνο τα 60 και από αυτά τα περισσότερα βρίσκονταν στα νησιά του Αιγαίου.¹⁰

Με την έλευση της Αντιβασιλείας έγιναν κάποιοι σχεδιασμοί όμως ο Maurer δεν πρόλαβε να ιδρύσει ένα ελληνικό πανεπιστήμιο. Αργότερα, το φθινόπωρο του 1834, η σχετική πρόταση Ραγκαβή απορρίφθηκε κι αυτή.¹¹ Αυτές οι συνεχείς αναβολές ίσως δείχνουν το ότι δεν υπήρχε έτοιμο κάποιο σχέδιο που να ικανοποιεί τις αντιλήψεις της Αντιβασιλείας, ίσως όμως δείχνουν και τις οικονομικές δυσκολίες ή την κακοδιαχείριση για την οποία ο ίδιος ο Maurer άφηνε πολλές αιχμές.¹² Επιπλέον όμως υπήρχαν και πολλοί που θεωρούσαν την ίδρυση ενός πανεπιστημίου άκαιρη είτε επειδή οι κατώτερες βαθμίδες δεν ήταν καλά οργανωμένες είτε επειδή η διάδοση της παιδείας σε ευρεία στρώματα του πληθυσμού ήταν χιμαιρική. Για την πλειοψηφία όμως του πνευματικού κόσμου δεν υπήρχε τέτοιο δίλλημα. Για αυτήν το πανεπιστήμιο δεν συνδεόταν με την τεχνολογική εκπαίδευση, η οποία προσέφερε

⁶ *Ελληνικά Χρονικά* 6/12/1824

⁷ Μαυροσκούφης, 2003, 298-299

⁸ Λάππας, 38-39

⁹ Μαυροσκούφης, 2003, 300

¹⁰ Λέφας, 1942, 7

¹¹ Λάππας, 2004, 41-42, 52-66· Μάουρερ, τόμος Β', 34, 145, 169-172

¹² Μάουρερ, τόμος Β', 2021, 145

«σοφίαν ειδικήν» μάλλον κατώτερης αξίας¹³ ούτε με τη μέση μια και οι απόφοιτοι των γυμνασίων είχαν «εις την κεφαλὴν των περισσότερας λέξεις από ιδέας».¹⁴

Τελικά την τελευταία μέρα του 1836 δημοσιεύτηκε το Βασιλικό Διάταγμα που αφορούσε την ίδρυση του Πανεπιστημίου το οποίο προέβλεπε την ίδρυση τεσσάρων σχολών: Της Ιατρικής, της Θεολογίας, των Νομικών και Πολιτικών Επιστημών και των Γενικών Επιστημών, που συμπεριλάμβανε τη Φιλοσοφία, τη Φιλολογία, αλλά και τις Φυσικές Επιστήμες.¹⁵ Στα άρθρα του διατάγματος προέκυπταν ξεκάθαρα από τη μια η φιλελεύθερη οπτική του γερμανικού πανεπιστημιακού συστήματος, από την άλλη η γερμανική αυστηρότητα και σχολαστικότητα. Στη δημόσια σφαίρα η υποδοχή του γεγονότος συμβάδιζε με τις πολιτικές οξυότητες της εποχής.¹⁶ Ο Armandsparg απολύθηκε στις 2 Φεβρουαρίου του 1837,¹⁷ το διάταγμα του πανεπιστημίου δεν κυρώθηκε¹⁸ και κάποιες πικρίες διατυπώθηκαν έστω και έμμεσα.¹⁹ Όμως ο δρόμος ήταν πλέον ανοικτός και η επιστροφή του Όθωνα στην Ελλάδα θα έφερνε και την ίδρυση του ομώνυμου πανεπιστημίου .

¹³ Για την ίδρυση του Πολυτεχνικού Σχολείου βλ. Φενερλή, 2003, 164

¹⁴ *Αθηνά*, αρ. 549, 4/7/1836

¹⁵ Ε.Τ.Κ. αρ 86, 31/12/1836

¹⁶ Ενδεικτικά άρθρα: *Αθηνά* 23/1/1837, 12/2/1836· *Σωτήρ*, Παράρτημα 44, 24/1/1837· *Αναγεννηθείσα Ελλάς* 6/1/1837

¹⁷ Ε.Τ.Κ., αρ. 4, 3/2/1837, διορισμοί, 14

¹⁸ Βαμπάς, 1885, 1

¹⁹ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Γ. Παλαιολόγου, ο οποίος με το διάταγμα αυτό διοριζόταν καθηγητής, αλλά η ακύρωση του διατάγματος σήμανε και την ακύρωση της πρόσληψής του.. Στον *Ζωγράφο*, το δεύτερό του μυθιστόρημα ο Παλαιολόγος περιγράφει έναν πολύ διεφθαρμένο πολιτικό περίγυρο και από αυτό δεν μένει έξω η παιδεία. Σε ένα σημείο που μάλλον ξεφεύγει από τη ροή του μυθιστορήματος γράφει: «Χάρις όμως εις την φιλομάθειαν των διδασκομένων, και τον ζήλο των διδασκάλων, το έθνος προχωρεί εις την παιδείαν και το φωτισμόν, σύρον αναγκαστικώς όπισθεν αυτού την Κυβέρνησιν, ενώ εις άλλα μέρη αι Κυβερνήσεις σύρουν εις την πρόοδον τα έθνη. Με την Κυβέρνησιν δε, την εξουσίαν και διοίκησιν, κηρύττω πανδήμως, ότι εννοώ πάντοτε τους Υπουργούς και Ανακτοβούλους, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι, κατά την κοινώς παραδεδειγμένην αρχήν. Το σεβαστόν πρόσωπον του Βασιλέως είναι απρόσβλητον. Επειδή δε προς τούτοις δεν προσδιορίζω τας εποχάς, ούτε ονόματα αναφέρω, οι κατά καιρούς Υπουργοί δεν έχουν δίκαιον να παραπονεθώσιν. [...] Μόνο οι κακεντρεχείς ημπορούν να παρεξηγήσουν και να ζητήσουν πονηράς εφαρμογάς». Βλ. Παλαιολόγος, 1989, 63

2. Λειτουργία και νοοτροπίες στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα

Τα εγκαίνια του Πανεπιστημίου έγιναν τελικά στις 3 Μαΐου του 1837.²⁰ Παρά τις αντιδράσεις των προηγούμενων ημερών από τον Τύπο²¹ το κλίμα ήταν πανηγυρικό και ο πρύτανης, όπως και οι τέσσερις «σχολάρχες» στους λόγους τους, με αναφορές στην αρχαιότητα και ενώπιον του 22χρονου Όθωνα, ομολογούσαν ότι το Πανεπιστήμιο ήταν ένα καθοριστικό μέσο για την πνευματική εξύψωση του έθνους. Συμφωνούσαν επίσης ότι η αμάθεια των Ελλήνων οφειλόταν στη μακρά περίοδο ανελευθερίας, η οποία καθιστούσε μάταιη την φυσική τους φιλομάθεια, όπως επίσης και σε κάτι ακόμα: το ότι ο Ελληνισμός προοριζόταν να μεταλαμπαδεύσει την νέα πνευματική του ικμάδα και εκτός της Ελλάδας και κυρίως στην Ανατολή.²²

Παρά τις υψηλές προσδοκίες τα πρώτα προβλήματα φάνηκαν γρήγορα. Η ασάφεια των κυβερνητικών οδηγιών τόσο σχετικά με τον χρόνο έναρξης των μαθημάτων,²³ όσο και σχετικά με τις εγγραφές των αλλοδαπών φοιτητών, οδήγησαν στη διενέργεια προκαταρκτικών παραδόσεων πριν ακόμα ολοκληρωθούν οι εγγραφές και στην ελαστική πιστοποίηση των γυμνασιακών γνώσεων των αλλοδαπών υποψηφίων.²⁴ Ειδικά αυτή η εύνοια προς τους Έλληνες του εξωτερικού ανακινούσε συχνά διαμαρτυρίες, ωστόσο επειδή εξυπηρετούσε τον στόχο της επιρροής στον αλύτρωτο ελληνισμό σταμάτησε μόνο το 1863 κι αφού πολλά από τα αντίστοιχα εκπαιδευτήρια της αλλοδαπής έγιναν ισότιμα με τα ελληνικά.²⁵

Ενεργή ήταν και η αντίληψη ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση έπρεπε να είναι ένα δωρεάν κοινωνικό αγαθό. Έτσι, παρόλο που κάποια δίδακτρα είχαν θεσπιστεί με τον κανονισμό του 1837, αυτά δεν αποδόθηκαν ποτέ και η δωρεάν φοίτηση κατοχυρώθηκε συνταγματικά τόσο το 1844 όσο και το 1864. Ωστόσο, μολονότι στους πρυτανικούς λόγους δεν γινόταν κάποια αναφορά στο θέμα, σε όλη αυτή τη χρονική πορεία υπήρξαν και αντίθετες αντιλήψεις οι οποίες εξάλλου επικρατούσαν και στα

²⁰ Για την περιγραφή της τελετής βλ. *Αθηνά* 5/5/1837· *Σωτήρ* 5/5/1837· Ρος, 1976, 126

²¹ Ενδεικτικά άρθρα: *Αθηνά* 28/4/1837· *Σωτήρ* 25/4/1837· *Σωτήρ* 29/4/1837· ένα ακόμα παρατίθεται στο: Πανταζίδης, 1889, 4

²² Αυτές οι αντιλήψεις εκφράζονται έντονα στους λόγους των σχολαρχών κατά τα εγκαίνια του Πανεπιστημίου. Βλ. Λόγοι εκφωνηθέντες υπό του πρυτάνεως και των τεσσάρων Σχολαρχών κατά την ημέραν της εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος μετά των προγραμμάτων των παραδοθησομένων μαθημάτων. Αθήνα: Τυπογραφία Ν. Παπαδοπούλου 1837

²³ Πανταζίδης, 1889, 12-13· Βαμπάς, 1885, 70

²⁴ Για το αρχικό διάταγμα βλ. ΕΚΤ, αρ 18, 14/5/1837, διάταγμα, 73· Για τις επόμενες ρυθμίσεις βλ. Πανταζίδης, 1889, 29-30

²⁵ Λάππας, 2003, 155

γερμανικά πανεπιστήμια. Έτσι, παρά τη συνταγματική κατοχύρωση επιβλήθηκαν το 1850 κάποια εκπαιδευτικά τέλη, τα οποία παρόλο που ήταν μικρά έφεραν σημαντικές αντιδράσεις.²⁶ Τέτοιου είδους αντιλήψεις, αλλά και φόβοι κάποιων καθηγητών για την όξυνση εσωτερικών ανταγωνισμών επηρέαζαν και τον εμπλουτισμό του εκπαιδευτικού προγράμματος με νέα μαθήματα. Ο απερχόμενος πρύτανης Κ. Ράλλης, αναγνωρίζοντας ότι ελλείπει κρατικών πόρων η λύση θα δινόταν μόνο με το να επιτραπούν ιδιωτικές διδασκαλίες στο πανεπιστήμιο, ζητούσε από τους καθηγητές που αντιτίθεντο σε μια τέτοια λύση να αφήσουν κατά μέρος αισθήματα «αποκλειστικότητας ή ζηλοτυπίας».²⁷

Προβλήματα εμφανίστηκαν και στο φιλελεύθερο μοντέλο διάρθρωσης των μαθημάτων, σύμφωνα με το οποίο οι φοιτητές μπορούσαν να επιλέξουν οι ίδιοι τη σειρά διδασκαλίας τους. Αυτή η ελευθερία φοίτησης όμως έφερε σημαντικά προβλήματα αφενός λόγω της δυσκολίας των φοιτητών να ακολουθήσουν από μόνοι έναν ωφέλιμο εκπαιδευτικό δρόμο, αφετέρου λόγω του ότι αρκετοί από αυτούς επιθυμούσαν να παρακολουθήσουν μόνο όποια μαθήματα θεωρούσαν χρήσιμα για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Από την πλευρά των καθηγητών όμως υπήρχε η αντίληψη, ότι η χρησιμοθηρία ήταν κάτι το απεχθές και η επιστημονική ειδίκευση ήταν κάτι νεκρό αν δεν συμπληρωνόταν από τη γνώση της γενικότερης σοφίας.²⁸ Έτσι, προέκυψε η ανάγκη όχι μόνο να δοθούν κάποιες σχετικές συμβουλές προς τους φοιτητές αλλά επιπλέον να υπενθυμιστεί απέναντι σε ποια ιδανικά όφειλαν να φανούν αντάξιοι. Στις σχετικές οδηγίες του 1838 υπενθυμίστηκαν ευθέως οι σωστές κατά την αντίληψη των καθηγητών κατευθύνσεις, κάτι που αμφισβητούσε ουσιαστικά την ελευθερία επιλογής στη διάρθρωση των σπουδών και οι φοιτητές «είτε διά το σφόδρα νεαρόν της ηλικίας των, είτε διά την μη αποχρώσαν προκαταρκτικήν εκπαίδευσιν»²⁹ κρίνονταν ανώριμοι να χαράξουν τη σωστή εκπαιδευτική διαδρομή και καλούνταν να περιφρουρήσουν τον αυτοσκοπό της πανεπιστημιακής παιδείας. Ωστόσο τέτοιες παραινέσεις λίγο βοήθησαν κι έτσι δόθηκαν νέες οδηγίες το 1842 και το 1853 και γράφτηκαν δύο σχετικά βιβλία από πανεπιστημιακούς το 1857 και το 1858.³⁰ Βαθμιαία όμως οι καθηγητές συμφιλιώθηκαν με την πραγματικότητα που ήθελε τους

²⁶ Ο. π., 156

²⁷ Ράλλης, Κ., *Λόγος εκφωνηθείς την 9 Νοεμβρίου 1841 υπό του πρώην πρυτάνεως Κ. Γ. Α. Ράλλη παραδίδοντος εις τον διάδοχόν του την διεύθυνσιν του Οθωνείου Πανεπιστημίου*. Εν Αθήναις: Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας 1842, 12

²⁸ Λάππας, 2004, 57-58

²⁹ Σχινάς, 1838, 3-4

³⁰ Λάππας, 2003, 190-198

φοιτητές να θεωρούν τις επιστήμες μέσο πορισμού και το 1859 ο Δ. Στρούμπος, χωρίς βέβαια να υπαναχωρεί από τις καθηγητικές αντιλήψεις, παραδέχτηκε σχετικά με το φαινόμενο ότι «ει μεν κακώς πράττεις τοις θεοίς απαρέσκεις, ει δε καλώς τοις ανθρώποις».³¹

Προβλήματα παρουσιάστηκαν και στην τήρηση των κανόνων σχετικά με την παρακολούθηση των μαθημάτων. Ένας επισκέπτης της Αθήνας το 1843, ο Ε. Χαριλάου μάς άφησε μια σκηνή από τις παραδόσεις του Ασώπιου, που γοήτευε τους ακροατές σε μια κατάμεστη αίθουσα,³² ωστόσο αυτό δεν συνέβαινε πάντα. Πολλοί φοιτητές έφευγαν από την Αθήνα αρκετά πριν τελειώσουν τα μαθήματα για τις θερινές διακοπές με αποτέλεσμα οι αίθουσες να ερημώνουν. Για την επίλυση τέτοιων προβλημάτων η Σύγκλητος κατάρτισε σχετικό κανονισμό το 1853 που μεταξύ άλλων απαγόρευε την απόδοση αποδεικτικών φοιτήσεως πριν τις 10 Ιουνίου,³³ ενώ την επόμενη χρονιά ζητήθηκε και η συνδρομή της Αστυνομίας Αθηνών.³⁴ Το φαινόμενο αυτό συνδεόταν και πάλι με την αντίληψη κυρίως των φοιτητών της Νομικής και της Ιατρικής για τον στόχο των σπουδών και τον ρόλο της παιδείας. Σε κάθε περίπτωση πάντως σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του πανεπιστημίου του Όθωνα ο προβληματισμός για το θέμα ήταν διαρκής.³⁵

³¹ Στρούμπος, 1859, 19

³² Χαριλάου, 1843, 6

³³ Αργυρόπουλος, 1853, 11

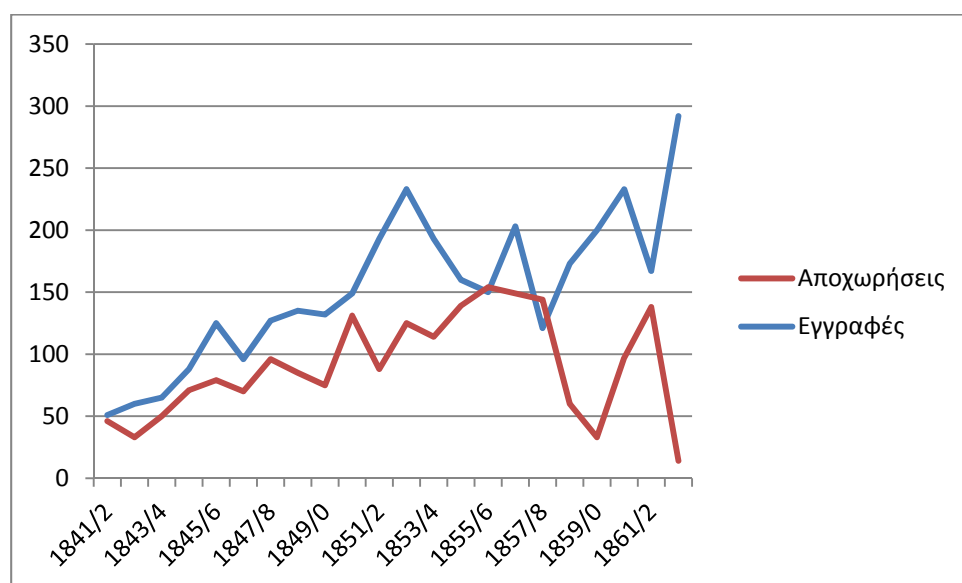
³⁴ Κωστής, 1855, 4

³⁵ Λάππας, 2003, 205-209

3. Η φοίτηση στο Πανεπιστήμιο

Σταδιακά η ελληνική εκπαίδευση προόδευε και ήδη από το 1844 οι μαθητές στα 281 ελληνικά δημοτικά σχολεία έφταναν τις 27.400 παιδιά.³⁶ Η φοίτηση αυτών των παιδιών δεν έφτανε συνήθως στην ολοκλήρωση των γυμνασιακών σπουδών και μια πιο μαζική προσέλευση υποψηφίων φοιτητών δεν ήταν δυνατή.³⁷ Ωστόσο οι φιλοδοξίες της μεγάλης πλειοψηφίας των αποφοίτων γυμνασίου ήταν υψηλές. Έτσι, από τους 437 αποφοίτους των 7 ελληνικών γυμνασίων της περιόδου 1853-1856 γράφτηκαν στο πανεπιστήμιο οι 413.³⁸

Στο πρώτο έτος λειτουργίας του Πανεπιστημίου οι εγγραφές νέων φοιτητών ήταν μόνο 52. Τα πρώτα χρόνια μάλιστα ο αριθμός ήταν ακόμα μικρότερος και μόνο το 1843/44 γράφτηκαν περισσότεροι σπουδαστές (61 στις 4 σχολές και άλλοι 4 στο φαρμακευτικό σχολείο). Στη συνέχεια όμως οι εγγραφές αυξήθηκαν κι έτσι το ακαδημαϊκό έτος 1847/8 οι νέοι φοιτητές ήταν 127, το 1852/3 228 και το 1862/3 300.³⁹ Όμως, ο αριθμός των συνολικών φοιτητών δεν αυξανόταν με τον αναμενόμενο ρυθμό διότι πολλοί εγκατέλειπαν τις σπουδές τους (βλ. Διάγραμμα 1).⁴⁰

Διάγραμμα 1. Εγγραφές και αποχωρήσεις φοιτητών. Πηγή: Πρυτανικοί λόγοι 1842-1862

³⁶ Βάμβας, 1845, 3

³⁷ Ασώπιος, 1844, 3

³⁸ Λάμπας, 2004, 347· Δεν λείπουν ωστόσο οι περιγραφές μιας γυμνασιακής παιδείας που δεν είναι καθόλου καλή. Βλ. *Αθηνά*, αρ. 613, 6/5/1839· *Αθηνά*, αρ. 618, 24/5/1839

³⁹ Λάμπας, 2004, 306

⁴⁰ Στα αίτια της διακοπής των σπουδών τουλάχιστον για την πρώτη πενταετία λειτουργίας του πανεπιστημίου αναφέρεται στον πρυτανικό του λόγο ο Μ. Κωστής. Βλ. Κωστής, 1842, 4

Συνολικά από αυτούς που γράφτηκαν στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα αυτοί που ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους ήταν η μειοψηφία. Θεωρώντας μια μέση φοίτηση στα 6 χρόνια για τη Νομική και την Ιατρική και 7 για τη φιλοσοφική⁴¹ και συγκρίνοντας τις εγγραφές της περιόδου 1837/8-1863/4 με τους διπλωματούχους της περιόδου 1842/3-1868/9 μπορούμε να δούμε ότι μόνο το 37,4% ολοκλήρωσε τις αρχικές σπουδές του.⁴² Μεταξύ όμως των τεσσάρων σχολών υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Εστιάζοντας σε κάθε σχολή ξεχωριστά και χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν οι μεταγραφές, οι οποίες δεν υπερέβαιναν το 10%, μπορούμε να δούμε ότι από τη θεολογική σχολή αποφοίτησε μόλις το 6,1%, από τη Φιλοσοφική το 18,73%, ενώ από τη Νομική το 44,04% και από την Ιατρική το 46,4%.⁴³

Ένα πρώτο αίτιο για τις αποχωρήσεις των φοιτητών ήταν οι διαφορετικές επαγγελματικές ευκαιρίες που προσέφερε κάθε σχολή. Πράγματι, ένα δίπλωμα Θεολογίας δεν προσέφερε κάποια ουσιαστική επαγγελματική εξέλιξη, ενώ σχετικά με το καθηγητικό επάγγελμα μόνο το απολυτήριο γυμνασίου έως το 1850⁴⁴ ή κάποιες βεβαιώσεις παρακολούθησης έφταναν ώστε να αποκατασταθούν οι κάτοχοί τους ως δάσκαλοι ή και καθηγητές γυμνασίου.⁴⁵ Το φαινόμενο αυτό σταδιακά προβληματίζε ολοένα και περισσότερο τους πρυτάνεις, οι οποίοι ζητούσαν ανάλογα μέτρα από την κυβέρνηση όπως την απόδοση των υποτροφιών κυρίως ή μόνο στους φοιτητές της Φιλοσοφικής.⁴⁶ Τα δεδομένα ήταν καλύτερα για τη Νομική ειδικά μετά τη ρύθμιση του δικηγορικού επαγγέλματος το 1847.⁴⁷ Ωστόσο και πάλι υπήρχαν σημαντικές διαρροές αφενός λόγω του ότι η προϋπόθεση κατοχής διπλώματος προκειμένου να

⁴¹ Σύμφωνα με τον Κ. Λάππα για την περίοδο 1837-1863 μόνο το 24,6% πήρε δίπλωμα στα 5 χρόνια, το 34,4% στα 6 και το 34,4% 7 και πάνω. Ωστόσο αν λάβουμε υπόψιν ότι σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και όσοι αποφοίτησαν από το Φιλολογικό Φροντιστήριο ή το Φαρμακευτικό Σχολείο στα οποία η φοίτηση διαρκούσε 2-3 χρόνια, τότε μια βετής διάρκεια των σπουδών φαίνεται πιο κοντά στην αλήθεια. Επιπλέον όμως η μέση διάρκεια φοίτησης στη Φιλοσοφική φαίνεται να ήταν ακόμα μεγαλύτερη έτσι ώστε ένα 40,3% των φοιτητών της χρειαζόταν περισσότερο από 7 χρόνια για να αποφοιτήσει. Βλ. Λάππας, 2004, 425-426, Για παρατεταμένη διάρκεια σπουδών γράφει και ο Α. Φατσέας. Βλ. Φατσέας 1849, 16-17, ενώ ο απερχόμενος πρύτανης Δ. Στρούμπος παραθέτει στον λόγο του έναν σχετικό πίνακα για φοιτητές που αποφοίτησαν χωρίς όμως να λάβουν δίπλωμα. Βλ. Στρούμπος, 1859, 18

⁴² Ο αριθμός των διπλωματούχων προκύπτει από το άθροισμα των διπλωματούχων που αναφέρονται στους πρυτανικούς λόγους κάθε έτους.

⁴³ Λάππας, 2004, 306, 402-412

⁴⁴ Οι σχετικές ρυθμίσεις γίνονται το 1836. Βλ. ΕτΚ. Αρ. 87, 31/12/1836, άρθρα 33-41, 98, 463, 469

⁴⁵ Για το ζήτημα βλ. Ασώπιος, 1857, 13-14· Λάππας, 2004, 414-423· Βαμπάς, 1885, 107-111· Αποστολίδης, 1852, 10-11· Αντωνίου, Δ, «Πανεπιστήμιο και μέση εκπαίδευση: Το Πανεπιστήμιο ως «παραγωγός» διδακτικού προσωπικού των σχολείων μέσης εκπαίδευσης (1833-1850)»

⁴⁶ Ιωάννου, 1858, 8· Οικονομίδης, 1860, 6· Πάλλης, 1861, 10

⁴⁷ ΕΚΤ, αρ 54, 10/12/1847, διάταγμα 2, 260

ασκηθεί το επάγγελμα του δικηγόρου δεν τηρήθηκε αυστηρά,⁴⁸ και αφετέρου λόγω του ότι οι φοιτητές Νομικής είχαν ευρύτερους επαγγελματικούς ορίζοντες και ένα δίπλωμα δεν ήταν απαραίτητο.⁴⁹ Αντίθετα, η άσκηση ιατρικού επαγγέλματος προϋπέθετε την απόκτηση διπλώματος ήδη από το 1835. Η σύνδεση της επαγγελματικής αποκατάστασης με τα ποσοστά αποφοίτησης επιβεβαιώνεται και από τις σχολές που επέλεξαν οι φοιτητές σε όλη την εικοσιπενταετή πορεία του πανεπιστημίου του Όθωνα. Έτσι τη δεκαετία 1841/2-1850/1 οι άμεσες υγειονομικές ανάγκες του κράτους⁵⁰ οδήγησαν το 48,32% των φοιτητών στην Ιατρική, ενώ την επόμενη δεκαετία η ρύθμιση του δικηγορικού επαγγέλματος και γενικά η ωρίμανση του ελληνικού κράτους οδήγησαν το 45,59% στη Νομική.⁵¹

Οι διαφορετικές επαγγελματικές ευκαιρίες όμως δεν μπορούν από μόνες τους να εξηγήσουν τη διακοπή των σπουδών. Εξάλλου η Θεολογική και η Φιλοσοφική αντιπροσώπευαν αθροιστικά μόνο το 25,2% των φοιτητών. Οι βασικότεροι λόγοι συνδέονταν με τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι φοιτητές, που συνήθως ανήκαν στα μεσαία οικονομικά στρώματα⁵² και με τις δυσλειτουργίες ή τις αγκυλώσεις του ίδιου του πανεπιστημίου. Η έλλειψη συγγραμμάτων που ανάγκαζε πολλούς φοιτητές να κρατούν χειρόγραφες σημειώσεις, και να ξοδεύουν πολύτιμο χρόνο και χρήμα για την εύρεσή τους, ο μικρός αριθμός υποτροφιών, και το ίδιο το φιλελεύθερο μοντέλο φοίτησης δυσκόλευαν τη φοιτητική ζωή.⁵³

Βέβαια η αποχώρηση από το ελληνικό πανεπιστήμιο δεν σήμαινε απαραίτητα και αναστολή των σπουδών. Είναι δύσκολο να συλλεχτούν συνολικά στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των φοιτητών που διέκοψαν τις σπουδές τους για να τις συνεχίσουν στο εξωτερικό. Λαμβάνοντας υπόψιν όμως ότι από τις 125 αποχωρήσεις του ακαδημαϊκού έτους 1852/53 οι 34 έφυγαν για να συνεχίσουν τις σπουδές του στα πανεπιστήμια του εξωτερικού,⁵⁴ ενώ από τους 100 φοιτητές που έγιναν τελικά καθηγητές του πανεπιστημίου του Όθωνα οι μισοί είχαν διακόψει για να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό,⁵⁵ καταλαβαίνουμε ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν σπάνιο.

⁴⁸ Λάππας, 2004, 414-423

⁴⁹ Στρούμπος, 1859, 16

⁵⁰ Ράλλης, 1842, 4-6

⁵¹ Λάππας, 2004, 361-366

⁵² Λάππας, 2004, 393-399· Φατσέας 1849, 16· Αποστολίδης, 1852, 7

⁵³ Λάππας, 2004, 211-216, 237-246, 492-493· Μανούσης, 1846, 11· Φατσέας, 1849, 16-17

⁵⁴ Αργυρόπουλος, 1853, 6

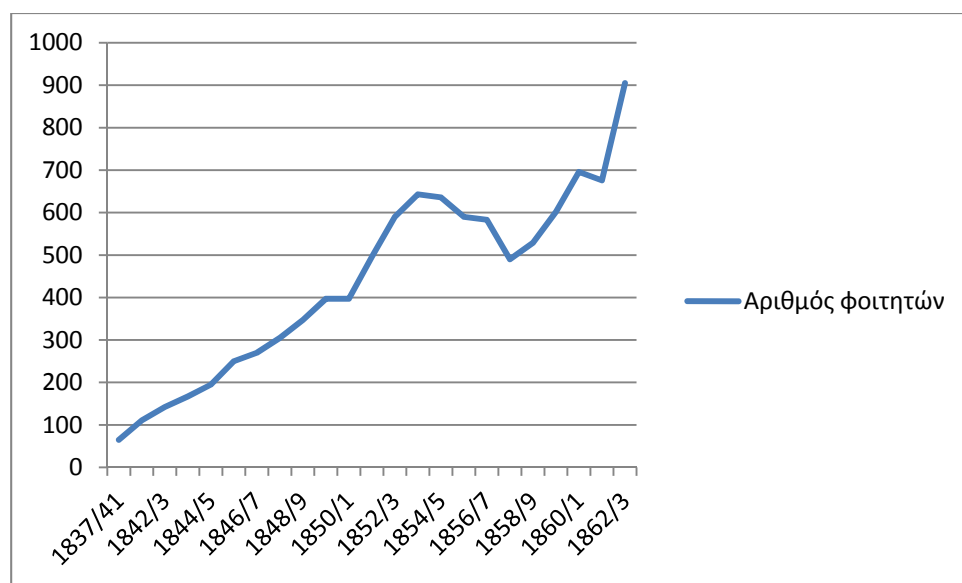
⁵⁵ Λάππας, 2004, 393-399

Σε κάθε περίπτωση πάντως σχεδόν οι μισοί φοιτητές δεν κατόρθωσαν να λάβουν το δίπλωμά τους. Η παράβλεψη στην είσπραξη των διδάκτρων, τα χαμηλά εκπαιδευτικά τέλη του 1850, η ανοχή στην υποχρέωση συγγραφής μιας υψηλού επιπέδου διατριβής ή η εύκολη παραχώρηση αποδεικτικών ακρόασης δεν αρκούσαν προκειμένου να βοηθήσουν πολλούς στο να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους.⁵⁶

⁵⁶ Λάππας, 2004, 222-233

4. Φοιτητικές διαμαρτυρίες και πολιτική συνείδηση

Παρά τον σημαντικό αριθμό φοιτητών που διέκοπταν τις σπουδές τους ο φοιτητικός κόσμος μεγάλωνε σχεδόν σταθερά (Διάγραμμα 2). Η κάμψη που εμφανίζεται στο ακαδημαϊκό έτος 1854/55 οφειλόταν στην επιδημία χολέρας που έπληξε την Αθήνα εκείνη τη χρονιά και την κρίση που ενέσκηψε συνεπεία του Κριμαϊκού πολέμου, ενώ η επόμενη κάμψη, σαφώς μικρότερη, οφειλόταν στις ταραχές κατά το αντιοθωνικό κίνημα.⁵⁷

Διάγραμμα 2. Συνολικός αριθμός φοιτητών. Πηγή: Λάππας, 2004, 306

Σταδιακά πάντως από το 1837 μέχρι και το 1862 σε μια πόλη που δεν αυξανόταν με αντίστοιχους ρυθμούς⁵⁸ η φοιτητική παρουσία ολοένα και μεγάλωνε. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πληθυσμός της Αθήνας από το 1841 μέχρι το 1861 αυξήθηκε κατά 57,40% δηλαδή από 26.237 σε 41.298 κατοίκους,⁵⁹ ενώ στο ίδιο διάστημα ο αριθμός των φοιτητών είχε πενταπλασιαστεί. Έτσι ήδη από το 1852 ο φοιτητικός πληθυσμός πλησίαζε ή και ξεπερνούσε το 2% του συνολικού πληθυσμού της πόλης.

Επόμενο ήταν λοιπόν στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου η φοιτητική δράση να μην οδηγούσε σε σταθερές συλλογικότητες και να περιοριζόταν στο εσωτερικό του. Εξάλλου η διοίκησή του και συνολικά το ελληνικό κράτος έβλεπαν

⁵⁷ Λάππας, 2004, 309

⁵⁸ Καλλιβερετάκης, Λ. «Η Αθήνα τον 19^ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου»

⁵⁹ Μονιούδη-Γαβαλά, 2017, 24

με καχυποψία την ίδρυση συλλόγων μια και από αυτούς ίσως να μπορούσε να γεννηθεί μια ανεπιθύμητη πολιτική στάση. Έτσι, η μόνη λέσχη που δημιουργήθηκε τότε ήταν το «Μουσείον», όπου φοιτητές και μαθητές παρακολουθούσαν διαλέξεις, συζητούσαν και διάβαζαν. Παρόλα αυτά όμως σε δημόσιες συγκεντρώσεις με εορταστικό χαρακτήρα στις οποίες δεν έλειπε ένα έστω κεκαλυμμένο πολιτικό πνεύμα,⁶⁰ μέχρι και συγκεντρώσεις με καθαρά πολιτικό περιεχόμενο οι φοιτητές έκαναν αισθητή την παρουσία τους, αλλά και έπλαθαν μια πρώτη συλλογική ιδεολογική στάση.⁶¹

Οι πρώτες φοιτητικές κινητοποιήσεις έγιναν τον Μάιο του 1839 και αφορούσαν τα μαθήματα ανατομίας του καθηγητή Δημ. Μαυροκορδάτου.⁶² Διαμαρτυρίες τέτοιου είδους θα συνεχιστούν και στα επόμενα χρόνια, ωστόσο σύντομα σε τέτοιου είδους επεισόδια θα εμπλακεί και η πολιτική όπως το 1845 κατά του καθηγητή της Φιλοσοφικής Φ. Πυλαρινού, και το 1848 κατά του επίσης καθηγητή της Φιλοσοφικής Θ. Μανούση.⁶³

Την ίδια εποχή απασχολούσαν τους φοιτητές ολοένα και περισσότερο τα εθνικά θέματα. Τότε εξάλλου αναδείχθηκε το θέμα του αλυτρωτισμού και σχηματίστηκε η Μεγάλη Ιδέα. Αρκετοί καθηγητές συμμετείχαν σε νεοσχηματιζόμενες μυστικές εταιρίες και επιτροπές στήριξης κινήματων στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και με τα άρθρα τους στον Τύπο ή τις ομιλίες στο Πανεπιστήμιο διέγειραν το εθνικό συναίσθημα των φοιτητών.⁶⁴ Η ένθερμη υποστήριξη των φοιτητών στα επαναστατικά κινήματα τούς έδωσε την ανάλογη αίγλη και ενίσχυσε τα ιδεολογήματα που ήταν σχετικά με την εθνική αποστολή του Πανεπιστημίου. Η ενδυνάμωση των φοιτητών και η αντίληψη ότι πλέον ο ρόλος τους δεν περιοριζόταν στα έδρανα του Πανεπιστημίου τούς έκανε να αναλάβουν δράση τόσο τον Απρίλιο του 1855 στην περίπτωση του διορισμού του καθηγητή της ειδικής νοσολογίας Δ. Αιγινήτη, όσο και τον Φεβρουάριο του 1856 όταν θεωρήθηκε ότι σε μια επιστολή του ο καθηγητής Α. Ραγκαβής έθιγε τα ιερά πρόσωπα του 1821. Πολύ πιο έντονα γεγονότα ήταν τα Σκιαδικά που ξεκίνησαν τον Μάιο του 1859. Δυναμικές διαδηλώσεις, αντιπαράθεση με την αστυνομία και κείμενα στον Τύπο έφεραν μια

⁶⁰ Σωτηρίου, 1848, 20

⁶¹ Λάππας, 2004, 454-462

⁶² Χρήστου, Θ., 2019

⁶³ Λάππας, 2004, 467-

⁶⁴ Ο. π., 494-498

αναταραχή που δεν είχε εμφανιστεί στην Αθήνα από το 1844. Παρόλο που οι φοιτητές δεν φαινόταν να έχουν ηγετική συμμετοχή στο κίνημα ήταν έκδηλη η πρόθεση της Κυβέρνησης να ελέγξει το Πανεπιστήμιο.⁶⁵

Από την επαύριο των Σκιαδικών και για όλο το διάστημα μέχρι την έξωση του Όθωνα ο μαθητικός και φοιτητικός κόσμος βρισκόταν σε αναβρασμό. Στις καθημερινές τους συζητήσεις στα καφενεία συζητούσαν τις ελληνικές και διεθνείς πολιτικές εξελίξεις και συχνά αντιμετώπιζαν την κατασταλτική δράση της αστυνομίας. Οι φοιτητές βαθμιαία άρχισαν να συντάσσονται με την αντιπολίτευση και να ακολουθούν το αντιοθωνικό κίνημα.⁶⁶ Με επιρροές από τα ευρωπαϊκά πολιτικά γεγονότα αλλά και την ευρωπαϊκή διανόηση οι φοιτητές ιδίως αυτοί της Νομικής ανέπτυξαν μια φιλελεύθερη σκέψη, προσφέροντας έναν μαχητικό σύμμαχο στον αντιπολιτευτικό αγώνα και για πρώτη φορά τότε απέκτησαν στέρεη πολιτική συνείδηση. Η ρομαντική αντιμετώπιση των γεγονότων, η φιλοπατρία, η αλληλεγγύη προβάλλονταν και απέναντι στις διώξεις των φοιτητών από την οθωνική «τυραννία» συσπειρωνόταν πλήθος φοιτητών.⁶⁷

Η πολιτική δραστηριότητα του πολιτικού κόσμου δεν μπόρεσε και πάλι να οδηγήσει στη σύσταση μιας φοιτητικής λέσχης,⁶⁸ ωστόσο οδήγησε στην πρώτη εφημερίδα που εξέφραζε τη φοιτητική ιδεολογία, το *Φοιτητικό Μέλλον*. Το έντυπο αυτό παρόλο που δεν ήταν ένα αμιγώς φοιτητικό έντυπο φιλοδοξούσε να αποτελέσει το μέσο έκφρασης του νεανικού πληθυσμού. Έτσι, μέσα από τον έντονο αντιπολιτευτικό λόγο και τις φιλελεύθερες απόψεις της εφημερίδας, αλλά και την αντίληψη ότι η παιδεία και η ενασχόληση με την πολιτική ήταν έννοιες αλληλένδετες η πολιτική διαμάχη εισήχθη και στον φοιτητικό κόσμο.⁶⁹

Είναι λογικό η συμμετοχή των φοιτητών στα πολιτικά δρώμενα να θορυβούσε τους πανεπιστημιακούς κύκλους. Ωστόσο, το 1862 η συμμετοχή των φοιτητών στο αντιοθωνικό κίνημα αναγνωρίστηκε και επίσημα. Έτσι, το συνεχές αίτημα της σύστασης εθνοφυλακής, που εκφραζόταν από την αντιπολίτευση αλλά και από το *Μέλλον της Πατρίδας* έγινε πράξη μετά το κίνημα της 10^{ης} Οκτωβρίου. Από την πλευρά του Πανεπιστημίου συστάθηκαν ένοπλα σώματα από 600 φοιτητές, η

⁶⁵ Λάππας, 2004, 496-512

⁶⁶ Ο. π., 512-515

⁶⁷ Ο. π., 366, 492-493

⁶⁸ Σχετικά με το θέμα βλ. Λάππας, 2004, 492-493, Φατσέας 1849, 515-521

⁶⁹ Λάππας, 2004, 492-493, Φατσέας, 1849, 522-525

πανεπιστημιακή φάλαγγα, που επισημοποιήθηκαν από ψήφισμα της προσωρινής κυβέρνησης τον Δεκέμβριο του 1862⁷⁰ και των οποίων τον απολογισμό έκανε με περηφάνια ο πρύτανης Π. Παπαρρηγόπουλος.⁷¹ Σύντομα όμως μια τέτοιου είδους ριζοσπαστικοποίηση του φοιτητικού κόσμου βρήκε αντιστάσεις και από τους ίδιους τους μέχρι τότε υποστηρικτές της. Έτσι ο Ν. Σαρίπολος θα πει ότι «Καθοδηγοί της Νεολαίας είναι οι καθηγητές της, οίτινες τους διδάσκουσι τας ελευθερίας και την επιστήμην και οίτινες τους αντιπροσωπεύουσιν».⁷²

Όπως είδαμε στα αρχικά σχέδια του Πανεπιστημίου περιλαμβανόταν και η διάπλαση του ανθού της ελληνικής κοινωνίας με τέτοιον τρόπο που να εξυπηρετεί την πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας. Φυσικά απέναντι σε τέτοιου είδους σχέδια το αρχικό φιλελεύθερο μοντέλο ήταν δύσκολο να ακολουθηθεί και σύντομα συγκρούστηκε τόσο με τις σχετικές αντιλήψεις του Πανεπιστημίου όσο κυρίως με τους ατομικούς επαγγελματικούς στόχους των φοιτητών. Ο φοιτητικός κόσμος όσο περνούσαν τα χρόνια και όσο αύξανε αριθμητικά ωρίμαζε μέσα στις πολιτικές συνθήκες αλλά και τα αλυτρωτικά όνειρα του Ελληνικού Κράτους και σε αυτά τα χρόνια άρχισε να διαμορφώνεται η φοιτητική συλλογικότητα και ιδεολογία που καθιστούσαν τους φοιτητές ενεργό κι εξέχον μέλος της ελληνικής κοινωνίας.

⁷⁰ Λάππας, 2004, 492-493, Φατσέας 1849, 529-535

⁷¹ Παπαρρηγόπουλος, 1863, 3-10

⁷² Λάππας, 2004, 492-493,

ΜΕΡΟΣ Β΄

Ζαγορίσιοι Φοιτητές στο Πανεπιστήμιο του Όθωνα

1. Η Ζαγορίσια ακμή και η τοπική εκπαίδευση

Τα 46 χωριά των Ζαγορίων, με αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό 20.000 κατοίκων κατά τον Π. Αραβαντινό⁷³ ή 27.027 κατά τον Ι. Λαμπρίδη,⁷⁴ είχαν γνωρίσει μια ιδιαίτερη ακμή από τα προεπαναστατικά χρόνια. Για τον υψηλό υλικό και πολιτισμικό τους πλούτο συνέβαλαν δύο κυρίως αιτίες: το ιδιαίτερο καθεστώς αυτοδιοίκησης των Ζαγορίσιων και το ταξίδεμά τους.⁷⁵

Το ειδικό καθεστώς των Ζαγοροχωρίων (βοϊνίκο), συμφωνημένο ήδη από τον 16^ο αιώνα, παρείχε έναν υψηλό βαθμό αυτονομίας, δίνοντας τη δυνατότητα στον τοπικό πληθυσμό να διαχειριστεί με μεγαλύτερη ανεξαρτησία τις υποθέσεις του. Βέβαια η τόσο μακρόχρονη διατήρηση αυτού του προνομίου μάλλον φανέρωνε την οικονομική και πολιτική δύναμη των Ζαγορίσιων, παρά μια ευνοϊκή πολιτική κληρονομιά. Πράγματι, η παρουσία των Ζαγορίσιων τόσο στα Ιωάννινα όσο και στην Κωνσταντινούπολη τούς παρείχε ισχυρά ερείσματα στα ανώτατα διοικητικά κέντρα, γεγονός που ενδυνάμωνε τη θέση τους στην ισορροπία δυνάμεων της περιοχής. Αυτές οι σχέσεις έφεραν και τον σεβασμό των σχετικών συμφωνιών τόσο από τον Αλή Πασά, όσο και από τους μεταγενέστερους διαδόχους του. Μέχρι λοιπόν το 1862, όταν αυτά τα προνόμια αφαιρέθηκαν τα Ζαγοροχώρια αποτελούσαν ένα είδος ομοσπονδίας.⁷⁶

Σε αυτό το διοικητικό καθεστώς οι Ζαγορίσιοι επωφελούνταν από τα κέρδη που αποκόμιζαν στο διεθνές εμπόριο. Εκμεταλλευόμενοι την εργατικότητά τους, αλλά και τα κίνητρα ή τις ευκαιρίες που παρείχε η εμπορική κίνηση στην Ευρώπη,⁷⁷ πολλοί Ζαγορίσιοι βρέθηκαν από τον 17^ο αιώνα στη Ρωσία, την Αυστρία, τη Γερμανία, την

⁷³ Αραβαντινός, 1856, 55

⁷⁴ Λαμπρίδης, τευχ. 8, 1993, 7

⁷⁵ Λαζαρίδης, 1982, 12

⁷⁶ Περισσότερα για το βοϊνίκο βλ. Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 5-37· Στεφάνου, 1955, 624

⁷⁷ Περισσότερα για το φαινόμενο της ελληνικής μετανάστευσης της εποχής βλ. Κατσιαρδή- Hering, 2003, 87-112 και για το ηπειρώτικο εμπόριο στο: Παπαγεωργίου, 2003, 296-297

Ολλανδία και ακόμα περισσότερο τη Μολδοβλαχία και την Κωνσταντινούπολη. Αυτό το φαινόμενο εντάθηκε από τα μισά του 18^{ου} αιώνα, φέρνοντας στην περιοχή των Ζαγοροχωρίων πλούτη, αλλά και σημαντικές πολιτιστικές επιρροές.⁷⁸

Η υλική και πολιτιστική ακμή των Ζαγοροχωρίων οδήγησε και στην αντίστοιχη πρόοδο προς τα γράμματα. Ήδη από τον 18^ο αιώνα λειτουργούσαν πολλά κοινά σχολεία, ενώ μετά το 1780 λειτούργησαν και αρκετά ελληνικά. Τέτοιου είδους σχολεία υπήρχαν από τότε στο Πάπιγκο, το Τσεπέλοβο, το Σκαμνέλι τους Νεγάδες, το Κεπέσοβο, το Λιασκοβέτσι και το Κουκούλι κι αυτό χάρη στα κληροδοτήματα των αποδήμων Ζαγορίσιων ή χάρη στο υστέρημα των κατοίκων.⁷⁹ Η ίδρυση σχολείων εντάθηκε ακόμα περισσότερο μετά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, έτσι ώστε να ιδρυθούν τέτοια σχολεία στα Κάτω Σουδενά (1810), το Μονοδένδρι (1811), το Βραδέτο, τη Βίτσα, τα Άνω Σουδενά, την Αρτσίστα (1825), τα Καλωτά (1834), αλλά και σε άλλα χωριά,⁸⁰ δίνοντας μεγάλες δυνατότητες εκπαίδευσης στους νέους της περιοχής. Μάλιστα για όλη σχεδόν τη δεκαετία της Επανάστασης στο Κουκούλι (1820-1826) και το Μονοδένδρι (1825-1830) ο ονομαστός διδάσκαλος Αναστάσιος Σακελλάριος⁸¹ παρέδιδε ανώτερα μαθήματα. Η ένθερμη υποστήριξη των γραμμάτων φαινόταν φυσικά και από τα προεπαναστατικά σχέδια δημιουργίας ανώτατης σχολής τα οποία μολονότι δεν ευοδώθηκαν έδειχναν την αγάπη των ζαγορίσιων προς τα γράμματα.⁸²

Εκτός βέβαια από τη φιλομάθεια ένας ακόμα λόγος που έσπρωχνε τους ζαγορίσιους προς τα γράμματα ήταν και η επαγγελματική αποκατάσταση. Πλήθος ζαγορίσιων σπούδασε στη Ζωσιμαία, ακολουθώντας το επάγγελμα του δασκάλου και αρκετοί κατευθύνθηκαν προς το Πανεπιστήμιο του Όθωνα ή προς άλλα της Ευρώπης. Αυτή η επαγγελματική αποκατάσταση δεν έδινε μόνο χρήματα, αλλά και κοινωνικό κύρος που έπαιζε σημαντικό ρόλο τόσο στις κοινοτικές υποθέσεις όσο και στον ίδιο τον γάμο αυτών των ανθρώπων.⁸³

Ωστόσο όπως φάνηκε στον δημόσιο λόγο μετά από κάποια χρόνια η ύπαρξη τόσων σχολείων δεν σήμαινε και μια απροβλημάτιστη λειτουργία ή έναν υψηλό βαθμό

⁷⁸ Λαμπρίδης, τευχ. 8, 1993, 72-73· Αραβαντινός, 1856, 56· Λαζαρίδης, 1965, 643

⁷⁹ Ευαγγελίδης, 1936, 173-176

⁸⁰ Αναφέρονται οι παλαιότερες ονομασίες.

⁸¹ Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τον σπουδαίο αυτό ζαγορίσιο δάσκαλο στο: Εργολάβος, 1993, 133-139· Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 49-51

⁸² Λαμπρίδης, τευχ. 8, 1993, 51-54· Παπαγιαννόπουλος, 2017, 199

⁸³ Φρόντζος, 1955, 228·

εκπαίδευσης.⁸⁴ Μια χαρακτηριστική περίπτωση αμφισβήτησης του εκπαιδευτικού επιπέδου των σχολείων της περιοχής έγινε σε μια ομιλία του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης το 1872, όταν ο ζαγορίσιος νομικός και απόφοιτος του Οθωνείου Δημήτρης Μαλιάδης υποστήριξε ότι παρά τους πλούσιους οικονομικούς πόρους η κατασπατάλησή τους ή η αδιαφορία των κατοίκων δημιούργησαν μια κατάσταση στην οποία υπήρχαν «ονόματι μόνον σχολεία, ουδένα καρπὸν ἀποφέροντα».⁸⁵ Και φαίνεται ότι μια τέτοια εικόνα όσο κι αν γινόταν προσπάθεια να δικαιολογηθεί στην πραγματικότητα δεν αμφισβητούνταν. Από την πλευρά που προσπαθούσε να δικαιολογήσει τέτοιες καταστάσεις ο επίσης ζαγορίσιος και μετέπειτα καθηγητής Ιατρικής στο Οθώνιο Δημήτριος Χασιώτης⁸⁶ όταν στη σχετική του έρευνα έθιξε την εν λόγω κατάσταση προσπάθησε να σταθεί μόνο στα αίτια, καθιστώντας εμφανές ότι και γι' αυτόν η κακή κατάσταση της ζαγορίσιας εκπαίδευσης ήταν κάτι δεδομένο.⁸⁷

Φυσικά πίσω από μια τέτοια κατάσταση κρύβονταν και μεγάλα προβλήματα. Στο Κεπέσοβο όπου, όπως αναφέρει ο Λαμπρίδης, «μόνον πέντε οικογένειαι δεν λιμοκτονούσι», στο Κουκούλι, στους Νεγάδες ή σε άλλα χωριά του δυτικού Ζαγορίου η φτώχεια ήταν μεγάλη. Αντίθετα, στο κεντρικό Ζαγόρι η κατάσταση ήταν αρκετά καλύτερη.⁸⁸ Η οικονομική κατάσταση στην περιοχή επιδεινωνόταν από ληλασίες ατάκτων ληστών, από το άγονο του εδάφους και από τη δύσκολη ζωή των τεχνιτών, οι οποίοι συχνά μετανάστευαν για να ασκήσουν την τέχνη τους.⁸⁹ Παρόμοια δεινοπαθήματα υπέστησαν τα Ζαγοροχώρια και κατά την Επανάσταση: αγγαρείες, έκτακτες εισφορές και διαρπαγές μείωσαν τον τοπικό πλούτο και δυσκόλεψαν περισσότερο τη ζωή. Ωστόσο με σουλτανική εντολή τα δεινά των Ζαγορίσιων από τις ληλασίες έπαψαν και επανήλθε ως έναν βαθμό η κοινωνική ηρεμία, χωρίς φυσικά να λείπουν ολότελα τα προβλήματα από τις ληστρικές επιδρομές.⁹⁰

⁸⁴ Για τη δεκαετία του 1870 ο Δ. Χασιώτης υπολόγιζε πως φοιτούσαν 2.422 μαθητές στα ελληνοδιδασκικά και τα ελληνικά σχολεία των Ζαγοροχωρίων. Βλ. Χασιώτης, 1887, 19-26

⁸⁵ *Νεολόγος* αρ 1171 24-11-1872· Παρόμοιες καταγγελίες για κατασπατάληση των κληροδοτημάτων γίνονταν βέβαια από πολύ παλαιότερα. Βλ. *Αθηνά*, αρ 629, 1/7/1839· Παρόμοιες καταστάσεις περιγράφονται στον Εθνοφύλακα δέκα χρόνια πριν σε ένα άρθρο που ενδεχομένως να συνέγραψε ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος, όντας συντάκτης της εφημερίδας. Βλ. *Εθνοφύλαξ*, αρ. 44, 25/6/1862

⁸⁶ Λάμπας, 2004, 637

⁸⁷ Χασιώτης, 1887, 15-19

⁸⁸ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 29-33

⁸⁹ Παπαγιαννόπουλος, 2017, 151-154

⁹⁰ Λαμπρίδης, τευχ. 9, Ζαγοριακά. 1993, 42-61· Φρόντζος, 1955, 224

2. Η πορεία των ζαγορίσιων νέων προς το Πανεπιστήμιο

Όπως είδαμε, όσοι μαθητές ήθελαν να εισαχθούν στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο είτε όφειλαν να προσκομίσουν απολυτήριο αναγνωρισμένου γυμνασίου είτε να περάσουν από τις σχετικές εισιτήριες εξετάσεις. Το μόνο αναγνωρισμένο γυμνάσιο που είχε ισχυρή σχέση με τα Ζαγοροχώρια ήταν η Ριζάρειος Σχολή, κι αυτή όμως έδωσε τους πρώτους αποφοίτους το 1848. Μέχρι λοιπόν εκείνη τη χρονιά οι ζαγορίσιοι μαθητές φοιτούσαν κατά κύριο λόγο στα γυμνάσια των Αθηνών και στη μη αναγνωρισμένη ακόμα Ζωσιμαία Σχολή. Έτσι, οι απόφοιτοι της Ζωσιμαίας μπορούσαν να εισαχθούν στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο μόνο μέσω της εξεταστικής επιτροπής. Εξετάζοντας την περίοδο 1837-1848 και κρίνοντας από το δείγμα των 15 ζαγορίσιων που εισήχθησαν στο πανεπιστήμιο βλέπουμε ότι σχεδόν οι μισοί (οι 7) είχαν ολοκληρώσει τις γυμνασιακές τους σπουδές στην Αθήνα. Παρόλο που το δείγμα είναι μικρό βλέπουμε ότι και οι δύο που ανακηρύχτηκαν από αυτή τη φουρνιά διδάκτορες (της Ιατρικής), ο Παναγιώτης Βάλλας το 1847 και ο Δημήτριος Ριζόπουλος το 1850, είχαν φοιτήσει σε γυμνάσια των Αθηνών, ενώ όλοι όσοι είχαν εισαχθεί μέσω εξεταστικής επιτροπής δεν τα κατάφεραν. Βέβαια η διακοπή των σπουδών στην Αθήνα ή η μη απόκτηση διδακτορικού διπλώματος δεν σήμαινε και παραίτηση από τις επαγγελματικές φιλοδοξίες. Έτσι όπως θα δούμε στη συνέχεια δεν ήταν λίγοι αυτοί που χωρίς δίπλωμα ακολούθησαν, κυρίως εκτός της ελληνικής επικράτειας σημαντική επαγγελματική πορεία.

Από το 1848, όταν από τη Ριζάρειο αποφοιτεί ο πρώτος μαθητής, η σχολή αυτή αποτελεί έναν σημαντικό δίαυλο μέσω του οποίου οι ζαγορίσιοι νέοι προετοιμάζονταν για τις πανεπιστημιακές σπουδές τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους 44 ζαγορίσιους φοιτητές μεταξύ των ετών 1848 και 1862 οι 17 είχαν αποφοιτήσει από τη Ριζάρειο και μόλις 4 από γυμνάσιο των Αθηνών. Προφανώς πίσω από μια τέτοια επιλογή υπήρχε η καταγωγή των αδελφών Ριζάρη από το Μονοδένδρι. και η μεγάλη αγάπη τους για την εκπαίδευση. Όπως προβλεπόταν από τη διαθήκη του Μάνθου, που τροποποιήθηκε αργότερα από τον Γεώργιο Ριζάρη, οι μαθητές από τα Ζαγοροχώρια λάμβαναν μεγαλύτερο ποσό ως υποτροφία, καλύπτονταν τα έξοδα ταξιδιού τους και επιπλέον δεν ήταν απαραίτητο να έχουν αποφοιτήσει από κάποιο ελληνικό σχολείο αλλά μόνο να κατέχουν κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις.⁹¹ Σε αυτά τα

⁹¹ Λαμπρίδης, 1973, 25-26

πρώτα χρόνια λειτουργίας της η Ριζάρειος έγινε ένα σημαντικό εκπαιδευτικό σκαλοπάτι το οποίο σχεδόν πάντα οδηγούσε στην ολοκλήρωση των γυμνασιακών σπουδών. Αν εξαιρέσουμε τη μαθητική ανταρσία των ετών 1850-52 εναντίον του διευθυντή της σχολής Γρηγορίου Καλαγάνη,⁹² που οδήγησε στην οριστική αποβολή 27 μαθητών (7 ζαγορίσιων) μόνο 6 από τους 45 ζαγορίσιους που φοίτησαν σε αυτήν δεν πήραν απολυτήριο γυμνασίου.

Πολλοί ζαγορίσιοι μαθητές φοίτησαν στη Ζωσιμαία σχολή των Ιωαννίνων. Εκτιμάται ότι μεταξύ 1828 και 1913 το 26,4% των μαθητών κατάγονταν από την περιοχή του Ζαγορίου. Πιθανότατα όμως η παρουσία των Ζαγορίσιων στα πρώτα χρόνια της Σχολής να ήταν ακόμα μεγαλύτερη, καθώς η κοντινή απόσταση από τα Ιωάννινα, αλλά και η παρουσία του Σακελλάριου, που υπήρξε διευθυντής τις περιόδους 1833-38 και 1843-62, καθιστούσαν τη Ζωσιμαία μια πολύ καλή επιλογή για τους ζαγορίσιους.⁹³ Ο Λαμπρίδης ανέφερε ότι οι μισοί μαθητές του γυμνασίου της Ζωσιμαίας ήταν από το Ζαγόρι⁹⁴ και ίσως αυτή η εκτίμηση να μην απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Αυτή μάλιστα η έντονη παρουσία ζαγορίσιων ίσως να ενίσχυσε και τα αρνητικά στερεότυπα που υπήρχαν εναντίον τους από τους Γιαννιώτες⁹⁵ και ίσως αυτό το γεγονός να εξηγεί την απαίτηση της επιτροπής του σχολείου να έχει αυτή τον έλεγχο των εγγραφόμενων μαθητών. Σε κάθε περίπτωση πάντως, λαμβάνοντας υπόψιν έναν μέσο αριθμό 200 μαθητών⁹⁶ και εκτιμώντας ότι από αυτούς αρκετοί κατάγονταν από τα Ζαγοροχώρια μπορούμε να διακρίνουμε ότι αυτοί που φοίτησαν στη Ζωσιμαία σχολή κατευθύνονταν σε πολύ μικρότερο ποσοστό προς το Οθώναιο Πανεπιστήμιο σε σχέση με όσους φοίτησαν στη Ριζάρειο. Αυτή η διαφορά ίσως οφείλεται σε αρκετές αιτίες, όπως το ότι η αποφοίτηση από τη Ζωσιμαία ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, ότι οι απόφοιτοί της γίνονταν περιζήτητοι στα σχολεία του υπόδουλου ελληνισμού,⁹⁷ εξασφαλίζοντας γρήγορη επαγγελματική αποκατάσταση ή ότι η εγγύτητα με την Κέρκυρα και συνεπώς με τα ιταλικά πανεπιστήμια έδινε και άλλες επιλογές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.⁹⁸

⁹² Παπαδόπουλος, 1919, 80-81

⁹³ Παπαδοπούλου, 2003, 142-143· Εργολάβος, 1993, 133-135

⁹⁴ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 51-57

⁹⁵ Εργολάβος, 1993, 19-29· Σαλαμάγκας 1955, 39

⁹⁶ Παπαδοπούλου, 2003, 134

⁹⁷ Εργολάβος, 1993, 78-79

⁹⁸ Στούπης, 1966, 97

3. Οι ζαγορίσιοι φοιτητές – Γενικά χαρακτηριστικά

Από την παρούσα έρευνα εντοπίστηκαν 60 ζαγορίσιοι που φοίτησαν στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο. Πιθανότατα όμως ο αριθμός δεν είναι απόλυτα ακριβής μια και κατά κύριο λόγο βασίζεται σε όσα οι ίδιοι οι φοιτητές δήλωναν. Έτσι δεν είναι λίγοι αυτοί που δήλωναν ως τόπο καταγωγής γενικά την «Ηπειρο»⁹⁹ και η ζαγορίσια καταγωγή τους τεκμηριώνεται στο βαθμό που είναι δυνατόν από την κτηματική τους περιουσία ή από άλλες πηγές.

Ακόμα πιο δύσκολη φυσικά είναι η εύρεση του χωριού καταγωγής. Η κατάταξή τους βάσει επωνύμου κρίθηκε αρκετά αυθαίρετη κι έτσι η ακριβής καταγωγή εξακριβώθηκε για μόνο 28 άτομα. Ακόμα κι έτσι όμως υπάρχει ένα πολύ χαρακτηριστικό εύρημα. Από το κεντρικό Ζαγόρι σπούδασαν στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο 16 φοιτητές, από το δυτικό 12, ενώ από το ανατολικό κανένας. Η κυριότερη εξήγηση για την απουσία αυτών των φοιτητών βρίσκεται πιθανότατα στο ότι η σχολική εκπαίδευση στην εν λόγω περιοχή, όπως είδαμε παραπάνω ήταν υποδεέστερη των άλλων περιοχών.

Αναφορικά με την ηλικία εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 3, η ηλικία των περισσότερων πρωτοετών φοιτητών ήταν μεταξύ 19-22 ετών. Αυτή η μικρή καθυστέρηση στην έναρξη των σπουδών δεν ήταν κάτι που συνέβαινε μόνο στους ζαγορίσιους, αλλά την εντοπίζουμε και σε φοιτητές άλλων περιοχών, ειδικά για αυτή την περίοδο που η ελληνική εκπαίδευση δεν ήταν τόσο ώριμη.¹⁰⁰ Αναφορικά όμως με τη διάρκεια φοίτησης μέχρι το πτυχίο οι ζαγορίσιοι είχαν μικρότερη διάρκεια σπουδών σε σχέση με φοιτητές άλλων περιοχών. Οι 11 από τους συνολικά 15 που ανακηρύχτηκαν διπλωματούχοι χρειάστηκαν μόνο 4-5 χρόνια σπουδών, ένας 6, δύο 7-9 και μόνο ο Γεώργιος Πισπύρογλου και ο Λεωνίδας Ράνδας, χρειάστηκαν 12 χρόνια.

Σχετικά με τον ρόλο που έπαιξε η δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην απόκτηση διπλώματος μπορούμε να δούμε ότι όσοι έρχονταν από γυμνάσια της αλλοδαπής είχαν σαφώς λιγότερες πιθανότητες να ολοκληρώσουν τις πανεπιστημιακές σπουδές τους. Έτσι, το ποσοστό των ζαγορίσιων φοιτητών που έφταναν στο δίπλωμα και προέρχονταν από γυμνάσια της τότε Ελλάδας ήταν 37,9% (11 από τους 29) φοιτητές,

⁹⁹ Μητρώο Φοιτητών/ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών

¹⁰⁰ Λάππας, 2004, 355-356

ενώ το αντίστοιχο ποσοστό αυτών που εισάγονταν στο Οθώνειο μέσω της εξεταστικής επιτροπής ήταν μόλις 12,9% (4 στους 31).

Διάγραμμα 3. Ηλικιακή κατανομή ζαγορίσιων φοιτητών. Πηγή: Μητρώο Φοιτητών

Πολύ λιγότερα είναι τα στοιχεία που αφορούν την οικονομική κατάσταση ή την κοινωνική θέση των ζαγορίσιων φοιτητών. Στις εγγραφές δηλωνόταν η ακίνητη περιουσία αλλά χωρίς αυτή η αποτίμηση να ελεγχόταν με κάποιον τρόπο ή να έδειχνε τι έσοδα προέκυπταν από την αξιοποίησή της. Επίσης δεν καταγράφονταν εισοδήματα από άλλες πηγές. Από τους 60 φοιτητές οι 20 δήλωναν ακτήμονες, για 6 δεν υπήρχε καμία σχετική πληροφορία, ενώ οι υπόλοιποι 34 δήλωναν περιουσία από 1.000 μέχρι 60.000 δραχμές. Πιο συγκεκριμένα κτηματική περιουσία 1.000-5.000 δραχμών δήλωναν οι 12, 5001-10.000 οι 11, ενώ οι υπόλοιποι 11 μεγαλύτερη.¹⁰¹ Βλέπουμε λοιπόν ότι και οι ζαγορίσιοι φοιτητές ανήκαν λίγο πολύ στα μεσαία οικονομικά στρώματα, όπως συνέβαινε και σε άλλες περιοχές. Σχετικά με την κοινωνική τους θέση τα στοιχεία είναι ακόμα πιο δυσεύρετα και η έρευνα εστιάζει στο στενό ή ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον ή και στα άτομα τα οποία τους σύστησαν στο Πανεπιστήμιο. Έτσι λοιπόν σε περιπτώσεις που ανιχνεύονται τέτοιου

¹⁰¹ Μητρώο Φοιτητών/ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών

είδους ίχνη βλέπουμε ότι και πάλι απουσιάζει κάποια περίπτωση φοιτητή που ανήκε σε κάποια ανώτερη τάξη.

Αρκετά δύσκολη είναι και η περιγραφή του ποσοστού των ζαγορίσιων επί του συνόλου των ενεργών φοιτητών, διότι και για τα δύο αντικείμενα δεν γνωρίζουμε τη διάρκεια σπουδών παρά μόνο στην περίπτωση που αυτές ολοκληρώθηκαν. Έτσι, μια τέτοιου είδους εκτίμηση μπορεί να γίνει μόνο βάσει των εγγραφών. Στο μητρώο φοιτητών φαίνεται ότι μέχρι το ακαδημαϊκό 1862-63 οι συνολικές εγγραφές ήταν συνολικά 3.322, οπότε το ποσοστό των ζαγορίσιων ήταν περίπου 1,8%. Αν μάλιστα δούμε το ποσοστό των ζαγορίσιων στον αριθμό των ηπειρωτών φοιτητών της ίδιας περιόδου που ήταν περίπου 250 άτομα, βλέπουμε ότι η σχετικά μικρή κοινότητα των ζαγορίσιων δεν υστερούσε καθόλου, τουναντίον αποτελούσε κοντά στο ένα τέταρτο των ηπειρωτών φοιτητών.

4. Τα φοιτητικά χρόνια

4.1. Οι σπουδές

Ο πρώτος ζαγορίσιος φοιτητής, ο οποίος μάλιστα εισήχθη στο Οθώναιο Πανεπιστήμιο από το πρώτο έτος λειτουργίας του, ήταν ο Κωνσταντίνος Σταυρίδης. Ο Σταυρίδης είχε γραφτεί στην Ιατρική σχολή και το επόμενο ακαδημαϊκό έτος ακολούθησαν δύο ακόμα ζαγορίσιοι: ο Ιωάννης Τσεβατζής στην Ιατρική και ο Κωνσταντίνος Μαρσανός στη Φιλοσοφική. Πάντως κανείς από τους τρεις δεν έφτασε στο δίπλωμα, ενώ ο Σταυρίδης μάλλον υπήρξε τελειοδίδακτος μια ο Λαμπρίδης τον αναφέρει ως γιατρό στην Ήπειρο.¹⁰²

Όπως είδαμε η πλειοψηφία των Ζαγορίσιων δεν έφτασε στο δίπλωμα. Για μια σημαντική μερίδα φοιτητών, όχι μόνο ζαγορίσιων, το επίπεδο των σπουδών ίσως ήταν υψηλότερο από αυτό που μπορούσαν και αυτό το γεγονός να τους αποθάρρυνε από τη συνέχεια. Έτσι, για τον Τσεβατζή και έναν άλλον γιαννιώτη υποψήφιο το πιστοποιητικό εξέτασης έγραφε ότι «εύρεν αυτούς μετρίως μεν μετόχους της ελληνικής γλώσσης, και της αριθμητικής, ελλείποντες δε γνώσεων της λατινικής γλώσσης και των άλλων στοιχείων της Μαθηματικής».¹⁰³ Ωστόσο για όσους μπορούσαν να ξεπεράσουν και αυτές τις δυσκολίες και κατόρθωναν να συγκεντρώσουν όλα τα πιστοποιητικά παρακολουθήσεων οι τελικές εξετάσεις σπάνια μπορούσαν να γίνουν αίτιο αποτυχίας και η μεγάλη πλειοψηφία των φοιτητών που έφταναν σε αυτές ανακηρύσσονταν διπλωματούχοι.¹⁰⁴

Στην επόμενη ομάδα ζαγορίσιων βλέπουμε δύο ακόμα περιπτώσεις φοιτητών που άσκησαν την Ιατρική εκτός της Ελλάδας χωρίς να έχουν ολοκληρώσει πλήρως τις σπουδές τους, μια και δεν χρειάζονταν την άδεια του Ιατροσυνεδρίου: ο Ιωάννης Πρίγκος από το Μονοδένδρι, που εισήχθη το 1840/41 ο οποίος επίσης αναφέρεται ως γιατρός από τον Λαμπρίδη, αλλά και ο Στέφανος Σαρρός το 1841/42. Από το ίδιο έτος εισαγωγής ούτε ο Μιχαήλ Φακίδας της Φιλοσοφικής ούτε ο Στέφανος Στρούμπος της Νομικής έγιναν διπλωματούχοι. Και αν για τον πρώτο ένα

¹⁰² Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 63

¹⁰³ Πέργαμος/ Συλλογές/ Ιστορικό Αρχείο/Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου/Αρχείο Λυτών Εγγράφων Πρωτοκόλλου/ Ακαδημαϊκό Έτος 1838-1839, Αρ. σελ 28, 31

¹⁰⁴ Ο Παπαρρηγόπουλος για το έτος 1862 υπολόγιζε τον αριθμό αποτυχίας στις εξετάσεις μόλις στο 2%. Βλ. Παπαρρηγόπουλος, 1863, 18-20

πιστοποιητικό παρακολούθησης του 1844 μας ενημερώνει ότι ως τότε δεν είχε εγκαταλείψει τις σπουδές του,¹⁰⁵ η περίπτωση του δεύτερου μας δίνει την ευκαιρία να επιβεβαιώσουμε τα συμπεράσματα σχετικά με τους λόγους που κάποιοι δεν έφτασαν στο δίπλωμα και είτε αρκέστηκαν στον τίτλο του τελειοδίδακτου είτε συνέχισαν τις σπουδές τους στο εξωτερικό. Ο Στέφανος Στρούμπος είχε κατά την εγγραφή του τη σύσταση του πιθανότατα συγγενή του και καθηγητή του Οθωνείου Πανεπιστημίου Πέτρου Στρούμπου κι επιπλέον ήταν γιος του πλούσιου εμπόρου Κωνσταντίνου Στρούμπου και αδερφός του επίσης καθηγητή του Οθωνείου Δημητρίου Στρούμπου, ο οποίος όντας 14 χρόνια μεγαλύτερος από τον Στέφανο είχε σπουδάσει στην Ιόνιο Ακαδημία και αργότερα στη Γενεύη και στο Παρίσι.¹⁰⁶ Παρόλο λοιπόν που ο Στέφανος είχε μια κάποια κοινωνική και οικονομική δύναμη, αλλά και πριν εισαχθεί στη Νομική είχε φοιτήσει στο Γυμνάσιο Αθηνών, δεν επέλεξε να φτάσει στο δίπλωμα, τουλάχιστον στο πανεπιστήμιο της Αθήνας, διότι, αν δεν συνέτρεξε κάποιος ιδιαίτερος λόγος που δεν γνωρίζουμε, στο επαγγελματικό του μέλλον το ελληνικό δίπλωμα δεν είχε τόσο καθοριστική σημασία.

Ο εισαχθείς στην Ιατρική το ακαδημαϊκό έτος 1842-43 Παναγιώτης Βάλλας από το Μονοδένδρι ήταν ο πρώτος ζαγορίσιος που έφτασε στο πανεπιστημιακό δίπλωμα και μάλιστα με βαθμό «άριστα».¹⁰⁷ Την ίδια χρονιά ο Παναγιώτης Τσαπάρης εισήχθη στη Φιλοσοφική, μεταγράφηκε το 1845 στην Ιατρική, αλλά δεν έγινε διπλωματούχος, όπως και ο Γεώργιος Στεφάνου που εισήχθη εξ αρχής στην Ιατρική έναν χρόνο αργότερα. Αντίθετα από την ίδια χρονιά ο Δημήτριος Ριζόπουλος ανακηρύχθηκε διδάκτορας της Ιατρικής το 1850.¹⁰⁸

Το ακαδημαϊκό έτος 1845-46 εισήχθησαν στο Οθώνειο τρεις ακόμα ζαγορίσιοι. Ο Χριστόδουλος Φακίδας, πιθανόν από το Μονοδένδρι και συγγενής των αδερφών Ριζάρη και ο Γεώργιος Τζίμος σπούδασαν στην Ιατρική, αλλά δεν κατόρθωσαν να αποφοιτήσουν, όπως ο τρίτος εκείνης της χρονιάς, ο Γεώργιος Πισπύρογλου (Πισπύρης), ο οποίος μεταγράφηκε από τη Φιλοσοφική στην Ιατρική το 1852 και έγινε διπλωματούχος της το 1857.¹⁰⁹ Δύο χρόνια αργότερα ένας ακόμα ζαγορίσιος

¹⁰⁵ Πέργαμος/ Συλλογές/ Ιστορικό Αρχείο/Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου/Αρχείο Αυτών Εγγράφων Πρωτοκόλλου/ Ακαδημαϊκό Έτος 1843-1844, αρ. σελ. 28

¹⁰⁶ Λαζαρίδης, 1956, 30· Πατσελής. 1956, 8· Παπαζήσης, 1978, 830

¹⁰⁷ Βενιζέλος, 1847, 5-6

¹⁰⁸ Μαυροκορδάτος, 1850, 6

¹⁰⁹ Βενιζέλος, 1867, 20

από το Μονοδένδρι, ο Νικόλαος Πρίγκος δεν ανακηρύχτηκε διπλωματούχος, ωστόσο ο Λαμπρίδης τον αναφέρει ως τελειοδίδακτο Ιατρικής.¹¹⁰

Το 1849-50 έχουμε και τον πρώτο ζαγορίσιο φοιτητή της Θεολογικής, τον Γεώργιο Φακίδα από το Μονοδένδρι, μάλλον συγγενή, πιθανότατα εξάδελφο του Χριστόδουλου. Ο Φακίδας είχε εισαχθεί στη Ριζάρειο το 1846 στη θέση του αδερφού του Μιχαήλ που είχε πεθάνει, όντας μαθητής της Ριζαρείου, έναν χρόνο πριν.¹¹¹ Παρόλο που δεν αποφοίτησε ο Λαμπρίδης κατατάσσει και τον Φακίδα στον κατάλογο των διακριθέντων Ζαγορίσιων.¹¹² Την ίδια χρονιά όμως ο Μιχαήλ Βέλλος, πιθανόν εγγονός του Αναστάσιου Σακελλάριου¹¹³ γράφτηκε στην Ιατρική σχολή και έγινε διπλωματούχος αυτής 6 χρόνια αργότερα.¹¹⁴

Τη χρονιά 1850-51 τρεις ακόμα ζαγορίσιοι, ο γιος του αγωνιστή και φιλικού Κωνσταντίνου Ράδου Νικόλαος εισήχθη στη Νομική, ο μάλλον κεπεσοβίτης Χαράλαμπος Βουλόδημος στη Φιλοσοφική, όπως και ο Νικόλαος Τσιγαράς από το Βραδέτο, κι αυτός συγγενής από την πλευρά της μητέρας του με τον Αναστάσιο Σακελλάριο.¹¹⁵ Παρόλο που κανείς τους δεν έγινε διπλωματούχος του Οθωνείου φαίνεται ότι ο Ράδος ολοκλήρωσε ως τελεοδίδακτος,¹¹⁶ ενώ και οι άλλοι δύο, όπως θα δούμε στη συνέχεια ακολούθησαν σημαντική καριέρα. Ο Βουλόδημος μάλιστα τη χρονιά 1851-52 είχε λάβει μετά από διαγωνισμό υποτροφία από το κληροδότημα της οικογένειας των Ιωνιδών.¹¹⁷

Το επόμενο ακαδημαϊκό έτος άλλοι 4 ζαγορίσιοι εισήχθησαν στο Οθώνειο, όλοι μέσω εξεταστικής επιτροπής: Ο Μ. Κιρκόπουλος, ο Γεώργιος Παρλαπάς και ο Ιωάννης Αφθονίδης στην Ιατρική και ο Ιωάννης Βαρνάβας στη Φιλοσοφική. Πλην του Βαρνάβα, ο οποίος έλαβε το δίπλωμά του το 1856 και του Παρλαπά ο οποίος έγινε διπλωματούχος Ιατρικής το 1862¹¹⁸ οι άλλοι δύο δεν έφτασαν στο δίπλωμα, ωστόσο ο Λαμπρίδης αναφέρει και τον Αφθονίδη ως τελειοδίδακτο.¹¹⁹ Το ακαδημαϊκό έτος

¹¹⁰ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 64

¹¹¹ Σάντας, 1969, 1

¹¹² Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 65

¹¹³ Λαζαρίδης, 617

¹¹⁴ Ολύμπιος, 1857, 5

¹¹⁵ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 57

¹¹⁶ Βενιζέλος, 1867, 16

¹¹⁷ Πηλλήκας, 1853, 19

¹¹⁸ Παπαρηγόπουλος, 1863, 50

¹¹⁹ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 64

1852-53 ο Ιωάννης Οικονομάκης εισήχθη στην Ιατρική και ο Λεωνίδας Ράνδας από το Μονοδένδρι στη Φιλοσοφική, ο οποίος υπήρξε ο δεύτερος ζαγορίσιος που κατάφερε να πάρει υποτροφία, κι αυτός από το κληροδότημα των Ιωνιδών.¹²⁰

Το έτος 1853-54 ο Ελευθέριος Χαρισιάδης από τους Κήπους έγινε φοιτητής της Ιατρικής και οι Κωνσταντίνος Βουλόδημος και Παναγιώτης Οικονόμου της Φιλοσοφικής. Κανένας από τους 3 δεν έγινε διπλωματούχος. Ωστόσο ο Χαρισιάδης, ο οποίος μάλλον είχε συγγενική σχέση με κάποιον παλαιότερο κομπογιαννίτη,¹²¹ έγινε τελειοδίδακτος Ιατρικής. Μια πολύ σημαντική παράμετρος που ίσως εξηγεί το ότι ο Ράνδας και ο Παρλαπάς καθυστέρησαν τόσο πολύ να πάρουν πτυχίο ή ότι ο Χ. Βουλόδημος και Ν. Τσιγαράς δεν έγιναν διπλωματούχοι παρόλο που όπως θα δούμε στη συνέχεια διέγραψαν λαμπρή πορεία είναι και η αγγλογαλλική κατοχή της Αθήνας και του Πειραιά και φυσικά ή μεγάλη επιδημία χολέρας το καλοκαίρι του 1854 που εξολόθρεψε το 10% των κατοίκων της Αθήνας.¹²² Ιδιαίτερη μάλιστα είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Βουλόδημου ο οποίος γράφτηκε στη Φιλοσοφική όντας 32 ετών και πιθανότατα είναι το ίδιο πρόσωπο με έναν Κωνσταντίνο Βουλόδημο, που από το 1844 μέχρι το 1851 ήταν δάσκαλος στην Άρτα.¹²³ Από μια άλλη πηγή βρίσκουμε ότι πιθανότατα ο ίδιος έναν χρόνο μετά την έναρξη των σπουδών του, τον Δεκέμβριο του 1854 πήγε ως δάσκαλος στη Θεοφάνειο σχολή της Πρέβεζας.¹²⁴ Αν λοιπόν η ταύτιση των δύο προσώπων είναι σωστή βλέπουμε στον Κωνσταντίνο Βουλόδημο, πιο πολύ από κάθε άλλη περίπτωση το πως οι ζαγορίσιοι, ιδιαίτερα οι φοιτητές της Φιλοσοφικής, στέκονταν μεταξύ της επιθυμίας για ανώτερες σπουδές, αλλά και της επαγγελματικής αποκατάστασης.

Ο Χριστόδουλος Γεωργιάδης ήταν ο μόνος ζαγορίσιος που έγινε φοιτητής (της Φιλοσοφικής) το ακαδημαϊκό έτος 1855-56 αλλά και αυτός δεν έγινε διπλωματούχος. Την επόμενη χρονιά όμως από τους 8 ζαγορίσιους που έγιναν φοιτητές του Οθωνείου οι 5 έφτασαν στο δίπλωμα. Ο Δημήτριος Βάλλας από το Μονοδένδρι, ο Νικόλαος Σακελλαρίου, ο Κοσμάς Ιωαννίδης από το Σαποτσέλι και ο Ιωάννης Λαμπρίδης από τα Άνω Σουδενά έγιναν διδάκτορες Ιατρικής, ενώ ο Αναστάσιος Τάγης επίσης από το

¹²⁰ Κωστής, 1855, 6

¹²¹ Σκαφίδας, 1965, 680

¹²² Σφυροέρας, 2007, 551

¹²³ Ξενόπουλος, 1959, 460

¹²⁴ Βιτάλης, 1980, 169

Μονοδένδρι έγινε διδάκτορας Φιλοσοφικής.¹²⁵ Επιπλέον όμως και ο Ιωάννης Ζώτος αναφέρεται από τον Λαμπρίδη ως γιατρός των Ιωαννίνων,¹²⁶ ενώ ο Γεώργιος Περίδης από Σκαμνέλι που σπούδαζε στη Φιλοσοφική και ο Ιωάννης Τσεφόπουλος που σπούδαζε Ιατρική δεν κατόρθωσαν να αποφοιτήσουν.

Το ακαδημαϊκό έτος 1857-58 γράφτηκαν στο Οθώνειο ο Ιωάννης Μιχαήλ από την Αρτσίστη και ο Νικόλαος Χαρισιάδης από τα Καλωτά, ωστόσο δεν ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους. Οι Αλέξιος Τσέρης, Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος από το Πάπιγκο, Ξενοφώντας Βίκας από τα Καλωτά και Αριστείδης Σπαθάκης από το Λιασκοβέτσι γράφτηκαν στη Φιλοσοφική, ωστόσο μόνο ο τελευταίος έγινε διδάκτορας.¹²⁷ Μάλιστα στη σπουδαστική του πορεία ο Σταθάκης, δείχνοντας μεγάλη επιμέλεια με τη μετάφραση ενός γερμανικού συγγράμματος, τιμήθηκε από τη Σύγκλητο με την επιχορήγηση 200 δραχμών.¹²⁸ Το επόμενο έτος 3 ακόμα ζαγορίσιοι εισήχθησαν στο Οθώνειο πανεπιστήμιο: Ο Ιωάννης Αργυριάδης από τους Φραγκάδες στη Φιλοσοφική και οι Νικόλαος Βασιλειάδης και Γεώργιος Λαζόπουλος στη Νομική. Από αυτούς μόνο ο Αργυριάδης, πιθανότατα συγγενής του Γεωργίου Τισαμενού¹²⁹ έγινε διδάκτορας το 1866.¹³⁰

Το έτος 1859-60 ο Δημήτριος Ζωμπολίδης από τη Μανασή γράφτηκε στη Φιλοσοφική αλλά το 1867 μετεγγράφηκε στη Νομική. Την ίδια χρονιά ο Αργύριος Ιωαννίδης από τους Νεγάδες και ο Κωνσταντίνος Φίτσιος άρχισαν τις σπουδές τους στην Ιατρική και ο Κωνσταντίνος Δογγορόζης στη Νομική. Κανείς από αυτούς δεν έγινε διπλωματούχος όπως και την επόμενη χρονιά ο Βασίλειος Στουκόπουλος από το Πάπιγκο και ο Ιωάννης Μάλλιος από τη Βίτσα και οι δύο φοιτητές της Φιλοσοφικής, προερχόμενοι από τη Ριζάρειο. Αντίθετα ο Δημήτριος Μαλιάδης από τα Κάτω Σουδενά ανακηρύχτηκε διδάκτορας της Νομικής το 1864.¹³¹

Την τελευταία χρονιά πριν το Οθώνειο Πανεπιστήμιο μετονομαστεί σε «Εθνικό» 6 ακόμα ζαγορίσιοι έγιναν φοιτητές του. Ο Ιωάννης Αποστολίδης από το Λιασκοβέτσι, ο οποίος γράφτηκε στη Φιλοσοφική και το 1863 μεταπήδησε στη Νομική, ο Κωνσταντίνος Τσαλίκης από τους Νεγάδες, ο Γεώργιος Χασιώτης από τη Βίτσα, ο Κωνσταντίνος Τσαούση Βάγιας και ο Μιλτιάδης Πανταζής από το Μονοδένδρι, που

¹²⁵ Πάλλης, 1861, 98· Ασώπιος, 1863, 49-50

¹²⁶ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 63

¹²⁷ Παπαρρηγόπουλος, 1863, 50

¹²⁸ Ασώπιος, 1863, 26

¹²⁹ Σάντας, 1969, 4

¹³⁰ Βενιζέλος, 1867, 28

¹³¹ Φρεαρίτης, 1864, 69

όλοι σπούδασαν στη Φιλοσοφική. Από αυτούς μόνο ο Μιλτιάδης Πανταζής αποφοίτησε το 1867 και συνέχισε μάλιστα τις σπουδές του στη Γερμανία,¹³² ενώ ο Χασιώτης χωρίς να αποφοιτήσει από την Αθήνα τις συνέχισε στο Παρίσι.¹³³

Από τα ανωτέρω βλέπουμε ότι τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια υπήρχε μια γενικότερη προτίμηση των ζαγορίσιων στις ιατρικές σπουδές. Μέχρι το ακαδημαϊκό έτος 1849-1850, από τους 17 ζαγορίσιους οι 10 γράφτηκαν στην Ιατρική και οι 5 στη Φιλοσοφική (μόνο ένας στη Θεολογική και ένας στη Νομική), εκ των οποίων όμως ο Γ. Πισπύρογλου μεταγράφηκε το 1852 κι αυτός στην Ιατρική. Από το 1850 όμως μέχρι το 1862 στην Ιατρική γράφτηκαν 14, στη Φιλοσοφική 23 και στη Νομική 5. Η τελευταία μάλιστα είναι και η σχολή στην οποία μεταγράφηκαν 3 φοιτητές της Φιλοσοφικής, ενώ προς την Ιατρική μεταγράφηκε μόλις ένας.¹³⁴

¹³² Εργολάβος, 1993, 145

¹³³ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 63

¹³⁴ Μητρώο Φοιτητών/ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών

4.2. Η φοιτητική ζωή και δράση

Εκτός φυσικά από τη μελέτη, την παρακολούθηση των παραδόσεων και τελικά, για όσους τα κατάφεραν, τις διπλωματικές εξετάσεις οι ζαγορίσιοι φοιτητές όπως και οι υπόλοιποι συμμετείχαν τόσο στα δρώμενα του πανεπιστημιακού χώρου, όσο και στη γενικότερη ζωή της πόλης. Είναι μάλλον αδύνατον να δούμε την ειδική πορεία του καθενός, ωστόσο για την πλειοψηφία πιθανότατα θα ίσχυε κάτι παρόμοιο με ό,τι περιέγραφε ο *Αιώνας* για τον επίσης ηπειρώτη Αναστάσιο Γούδα, όταν γινόταν ο πρώτος διπλωματούχος του Οθώνειου Πανεπιστημίου: «Και κατ'αρχάς μεν διδάσκων προς εξοικονόμησιν και διδασκόμενος, έπειτα δε υποστηριχθείς διά συστάσεως των καθηγητών του οτέ μεν υπό Ζωσιμάδων, οτέ δε υπ'αυτών των ιδίων καθηγητών και επί τέλους υπό της εκ του Μαυροκορδατείου οικίας συνδρομής του Πανεπιστημίου, ηδυνήθη τέλος να αποπερατώση τας σπουδάς του».¹³⁵ Χάρη λοιπόν στη σημαντική βοήθεια ακόμα και από τον ίδιο τον Ζωσιμά ο Γούδας μπόρεσε να αποφοιτήσει.¹³⁶ Πιθανότατα λοιπόν παρόμοια βοήθεια θα είχαν και πολλοί Ζαγορίσιοι. Έτσι, όπως είδαμε, ο Χαράλαμπος Βουλόδημος το 1852 έλαβε μετά από διαγωνισμό την υποτροφία από το κληροδότημα των Ιωνιδών,¹³⁷ το ίδιο ο μετέπειτα αριστούχος Λεωνίδας Ράνδας το 1853,¹³⁸ και ο Αριστείδης Σπαθάκης τιμητική επιχορήγηση 200 δραχμών για τη μετάφραση ενός γερμανικού συγγράμματος το 1863.¹³⁹ Κάποιοι πιο ευκατάστατοι θα είχαν τη στήριξη της οικογένειας, ενώ κάποιοι άλλοι θα εργάζονταν όπως ο Α. Τάγης που παρέδιδε μαθήματα στα παιδιά του Ε. Ευγενίδη.¹⁴⁰ Σίγουρα πάντως προς ενίσχυση των ζαγορίσιων φοιτητών θα λειτουργούσε και το δίκτυο των άλλων ζαγορίσιων στην Αθήνα που ήταν ισχυρό και μεταξύ άλλων περιλάμβανε σπουδαία ονόματα: Γεννάδιος, Κλωνάρης, Τισαμενός, Δούκας, Σεμιτέλος και αρκετοί άλλοι. Φυσικά η ίδια η Ριζάρειος από την οποία τόσο μαθητές συνέχισαν στο Πανεπιστήμιο θα αποτελούσε ένα ακόμα στήριγμα.

Επιπλέον όμως οι ζαγορίσιοι φοιτητές συμμετείχαν σε εκδηλώσεις, διαμαρτυρίες ή δράσεις που κυρίως σχετίζονταν με θέματα του πανεπιστημίου. Έτσι, ήδη από το 1839 ο Κωνσταντίνος Σταυρίδης και ο Ιωάννης Τσεβατζής ενεπλάκησαν στο πρώτο

¹³⁵ *Αιών*, αρ. 457, 28/7/1843

¹³⁶ *Αιών*, αρ. 230, 29/1/1841

¹³⁷ *Πηγήκας*, 1853, 19

¹³⁸ *Κωστής*, 1855, 6

¹³⁹ *Ασώπιος*, 1863, 26

¹⁴⁰ *Η Ηπειρος*, 1910, 11

σχετικά σοβαρό επεισόδιο που έλαβε χώρα στον χώρο του Πανεπιστημίου και είχε να κάνει με τη διαμαρτυρία του συνόλου σχεδόν των φοιτητών της Ιατρικής απέναντι στο μάθημα του καθηγητή φυσιολογίας Δ.Α. Μαυροκορδάτου.¹⁴¹ Παρόμοιες καταστάσεις θα συμβούν και τα επόμενα χρόνια, όπως τον Μάρτιο του 1842 εναντίον του καθηγητή Ε. Μάσσων, τον Δεκέμβριο του 1843 εναντίον του καθηγητή Α. Βενιζέλου, τον Φεβρουάριο του 1844 εναντίον του Κ. Μαυραγάνη, τον Μάιο της ίδιας χρονιάς εναντίον του καθηγητή Ξ. Λάνδερερ, και τον Δεκέμβριο πάλι του 1844 όταν οι φοιτητές θα απευθυνθούν κατευθείαν στον Όθωνα για προβλήματα σχετικά με το μάθημα των Λατινικών.¹⁴² Σε αυτή την πρώιμη εμφάνιση του φοιτητικού κινήματος λίγα μπορούμε να συμπεράνουμε για τη στάση των ζαγορίσιων φοιτητών. Για την υπόθεση Μάσσων στα αντίστοιχα πρακτικά των πρυτανικών Συμβουλίων δεν υπάρχει ονομαστική αναφορά,¹⁴³ εναντίον όμως του καθηγητή Βενιζέλου τρεις ζαγορίσιοι, ο Π. Βάλλας, ο Σ. Σάρρος, ο Μ. Φακίδας συνυπέγραψαν τη διαμαρτυρία.¹⁴⁴ Αντίθετα στη διαμαρτυρία του Δεκεμβρίου του 1844 από τις 20 υπογραφές καμία δεν ανήκε σε ζαγορίσιο.¹⁴⁵

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως έχει η στάση των ζαγορίσιων στα «Πυλαρινά» το 1845 καθώς εκεί υπήρχαν και πολιτικές αποχρώσεις που εκφράστηκαν στον Τύπο από τη μια με τη φιλελεύθερη και αγγλόφιλη *Αθηνά* και από την άλλη με τον ρωσόφιλο *Αιώνα*, ο οποίος στεκόταν στο πλευρό του Πυλαρινού. Στη «ράδιουργία των ξενιζόντων» που στρεφόταν εναντίον του Πυλαρινού και στην καταγραφή των γεγονότων όπως τη δημοσίευε ο *Αιώνας* δεν κατονομάζεται κάποιος ζαγορίσιος.¹⁴⁶ Ωστόσο η γενικότερη στάση τους μάλλον δεν θα ήταν στο πλευρό του κεφαλλονίτη καθηγητή κι αυτό διότι όλη η ρητορική εναντίον των αλλοδαπών εκείνη τη χρονική συγκυρία έπληττε καίρια τη ζωή τους. Στο ίδιο φύλλο, όπου δημοσιεύτηκαν τα γεγονότα εναντίον του Πυλαρινού, υπάρχει και η είδηση της αλλαγής της διαθήκης

¹⁴¹ Λάππας, 2004, 462-462· Πανταζίδης, 1889, 12-13· Βαμπάς, 1885, 70· Χρήστου, 2019

¹⁴² Λάππας, 2004, 41-42, 52-66· Μάουρερ, 2021, 465

¹⁴³ Πέργαμος/ Συλλογές/ Ιστορικό Αρχείο/Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου/Πρακτικά Συνεδριάσεων Συγκλήτου/ Πρακτικά Συγκλήτου 1837-1842, τόμ. 1/Συνεδρίαση 4: 15 Μαρτίου 1842, Αρ. σελ. 1-2· Πέργαμος/ Συλλογές/ Ιστορικό Αρχείο/Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου/Πρακτικά Συνεδριάσεων Συγκλήτου/ Πρακτικά Συγκλήτου 1842-1850, τόμ. 2/Συνεδρίαση 1: 14 Φεβρουαρίου 1844, Αρ. σελ. 1-2

¹⁴⁴ ΓΑΚ, Secretariat/ Ministry of Ecclesiastical issues and State education Archive (1833-1848), Series #002- Δημόσια εκπαίδευση, File #2475a, έγγραφα 226-227

¹⁴⁵ ΓΑΚ, Secretariat/ Ministry of Ecclesiastical issues and State education Archive (1833-1848), Series #002- Δημόσια εκπαίδευση, File #2475a, 1/12/1844, έγγραφα 312-313-314

¹⁴⁶ *Αιών*, αρ. 600, 17/2/1845

του Σεμιτέλου, με την οποία οι ζαγορίσιοι φοιτητές έχαναν ένα ιδιαίτερα μεγάλο κληροδότημα και μια σημαντική βοήθεια για τις σπουδές τους.¹⁴⁷

Παρόμοιες πολιτικές αποχρώσεις είχε και η επίθεση εναντίον του φιλελεύθερου καθηγητή της Γενικής Ιστορίας Θ. Μανούση κατά την οποία η στάση των ζαγορίσιων αλλά και άλλων φοιτητών ήταν πιο ξεκάθαρη. Όλα ξεκίνησαν στις 28 Ιανουαρίου του 1848 από μια επιστολή του 28χρονου τότε ηπειρώτη φοιτητή της Θεολογικής¹⁴⁸ και μοναχού Παΐσιου Ιωαννίτη που δημοσιεύτηκε στον *Αιώνα*. Ο Ιωαννίτης στενά συνδεδεμένος με χριστιανικούς κύκλους κατηγορούσε τον Μανούση ότι με τις «εκ προθέσεως κακοήθειες, παρατόλμους και αντιχριστιανικάς αυτού τερατολογίας» συμβάλει στην εθνική ηθική κατάπτωση και στην αποχριστιανοποίηση των Ελλήνων.¹⁴⁹ Το θέμα πήρε μεγάλες διαστάσεις και προφανώς υπέκρυπτε και σημαντικές πολιτικές διαφορές.¹⁵⁰ Εκείνη την εποχή οι ζαγορίσιοι στο Οθώνειο ήταν ο Δ. Ριζόπουλος, ο Γεώργιος Πισπύρογλου κι ενδεχομένως οι Παναγιώτης Τσαπάρης, Γεώργιος Στεφάνου, Γεώργιος Τζίμος, Χριστόδουλος Φακίδας και Νικόλαος Πρίγκος, όμως από αυτούς μόνο ο Ριζόπουλος σε δημοσιευθείσα στην *Ελπίδα* επιστολή, που υπέγραφαν κάποιοι φοιτητές, στήριζε τον Μανούση ανασκευάζοντας τις κατηγορίες του Ιωαννίτη.¹⁵¹

Τα γεγονότα αυτά σε συνδυασμό με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις έδωσαν μια πιο πολιτικοποιημένη μορφή στο φοιτητικό κίνημα, το οποίο προφανώς επηρέαζε και τους ζαγορίσιους. Μυστικές εταιρείες, δημοσιεύματα, εμπλοκή εξεχουσών προσωπικοτήτων, από τις οποίες δεν έλειπαν και πανεπιστημιακοί καθηγητές, διαμόρφωναν ένα τοπίο με έντονο εθνικιστικό λόγο. Φυσικά πεδίο δόξης για αντίστοιχη ρητορική ήταν οι γιορτές της 25^{ης} Μαρτίου, κατά τις οποίες εκτός από την τέλεση των ποιητικών διαγωνισμών υπήρχαν και συγκεντρώσεις. Σε μια τέτοια εκδήλωση στην οποία κατά τον *Αιώνα* συμμετείχαν 70 φοιτητές (από τους περίπου 590 που πιθανότατα φοιτούσαν εκείνη τη στιγμή) ένας κεφαλλονίτης φοιτητής της Νομικής Γ. Τυπάλδος διατύπωνε πως ο προορισμός της Επανάστασης «δεν επληρώθη εισέτι» και πως η νέα γενιά μέσω της παιδείας όφειλε να καταστεί ισάξια της

¹⁴⁷ *Αθηνά*, αρ. 1195, 18/2/1845· Περισσότερα για τα «Πυλαρινά» βλ. Λάππας, 2004, 467-475

¹⁴⁸ Παρόλο που ο Ιωαννίτης είχε εγγραφεί στη Φιλοσοφική χωρίς να φαίνεται κάποια μεταγραφή από το αρχείο του Πανεπιστημίου υπογράφει ως φοιτητής της Θεολογικής, και ως φοιτητή της Θεολογικής τον αναφέρει και ο *Αιώνας* στο φύλλο της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1848.

¹⁴⁹ *Αιών*, αρ. 23, 28/1/1848

¹⁵⁰ Περισσότερα για τα «Μανούσεια» βλ. Λάππας, 2004, 476-487.

¹⁵¹ *Η Ελπίς* αρ. 442, 3/2/1848

προηγούμενης, προφανώς επεκτείνοντας τα εδαφικά όρια της Ελλάδας.¹⁵² Δεν γνωρίζουμε για κάθε ζαγορίσιο φοιτητή τη στάση του στα γεγονότα, αλλά με δεδομένο ότι σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις εμπλέκονταν περισσότερο άνθρωποι των αλύτρωτων περιοχών¹⁵³ μπορούμε να υποθέσουμε ότι και στους ζαγορίσιους διαμορφωνόταν αυτή η ανήσυχη εθνική συνείδηση.

Σταδιακά το φοιτητικό κίνημα μεγάλωνε και στα επεισόδια εναντίον του Α. Ραγκαβή 190 φοιτητές, ιδίως της Ιατρικής, διαμαρτύρονταν για την είσοδο της χωροφυλακής στο Πανεπιστήμιο και την τιμωρία δύο συναδέλφων τους.¹⁵⁴ Μολονότι για αυτό το συμβάν τα 190 αυτά ονόματα δεν είναι γνωστά και συνεπώς δεν μπορούμε να δούμε τη στάση των ζαγορίσιων, δεν συνέβη το ίδιο μετά από το θάνατο του Θ. Μανούση τον Νοέμβριο του 1858, όταν και πάλι ο *Αιώνας* στη νεκρολογία του άφησε κάποιες αιχμές.¹⁵⁵ Η αντίδραση σε αυτό το κείμενο ήταν έντονη και κατά των «ποταπών εκείνων συκοφαντιών» συσπειρώθηκε η πλειοψηφία του φοιτητικού σώματος, δημοσιεύοντας μια σύντομη επιστολή που προασπιζόταν τη μνήμη του Μανούση.¹⁵⁶ Σε αυτή την περίπτωση στο Οθώνειο σπούδαζαν οι ζαγορίσιοι Γ. Παρλαπάς, Δ. Βάλλας, Λ. Ράνδας, Α. Τάγης, Ν. Σακελλαρίου, Κ. Ιωαννίδης, Ι. Λαμπρίδης, Μ. Αναγνωστόπουλος, Ξ. Βίκας, Α. Σπαθάκης και πιθανόν ο Γ. Περίδης, ο Ι. Ζώτος, ο Ι. Τσεφόπουλος, ο Ι. Μιχαήλ, ο Α. Τσέρης και ο Ν. Χαρισιάδης. Από την πρώτη ομάδα μόνο ο Παρλαπάς και ο Βάλλας δεν υπέγραψαν σε αντίθεση με τους υπόλοιπους 8. Μάλιστα ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Ράνδα ο οποίος το 1851, ως μαθητής ακόμα της Ριζαρείου είχε ενδιαφερθεί για τα ζητήματα του φιλορθόδοξου κύκλου, όντας συνδρομητής σε ένα σχετικό με τη δράση του Ίωνα Κινγκ φυλλάδιο,¹⁵⁷ αλλά συντάχθηκε με θέρμη εναντίον του *Αιώνα* και όσων ιδεών εξέφραζε. Παραδεχόμενοι ότι η απουσία των υπογραφών του Παρλαπά και του Βάλλα δεν σήμαιναν αντίθεση σε όσα στήριζαν οι υπόλοιποι 8 και επιπλέον ότι από τους υπόλοιπους 6 οι περισσότεροι θα είχαν ήδη εγκαταλείψει τις σπουδές τους, βλέπουμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ζαγορίσιων τασσόταν όχι μόνο στο πλευρό του εκλιπόντος φιλελεύθερου και αγγλόφιλου καθηγητή, αλλά και σε όσα πρόσβευε.

¹⁵² *Αιών*, αρ. 1345, 4/3/1853

¹⁵³ Σφυροέρας, 1972-1973, 212· Λάππας, 2004, 494

¹⁵⁴ *Αθηνά*, αρ. 2549, 23/4/1857· *Αιών*, αρ. 1511, 1/4/1857

¹⁵⁵ *Αιών*, αρ. 1675, 6/11/1858

¹⁵⁶ *Αθηνά*, αρ. 2726, 17/12/1858

¹⁵⁷ Έλεγχος της κακοδοξίας του ψευδαποστόλου Ίωνα Κινγκ, 1851, 68

Αυτό το επεισόδιο, κάποιες εντάσεις λίγους μήνες μετά και φυσικά τα «Σκιαδικά» υπήρξαν το προλόγιο του αντιοθωνικού αγώνα. Μεγάλο τμήμα της νεολαίας δραστηριοποιήθηκε πολιτικά, ασπάστηκε τον αντιπολιτευτικό λόγο, συζήτησε τα νέα από την Ιταλία και στα καφενεία ξέσπασαν ζωντανές συζητήσεις, από τις οποίες δεν έλειψαν τα επεισόδια.¹⁵⁸ Όταν πια συνέβη το κίνημα κατά του Όθωνα και σχηματίστηκε η φοιτητική φάλαγγα στο Πανεπιστήμιο οι ζαγορίσιοι φοιτητές ήταν ο Α. Ράνδας, ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος, ο Ξ. Βίκας, ο Α. Σπαθάκης, ο Ι. Αργυριάδης, ο Γ. Λαζόπουλος, ο Δ. Ζωμπολίδης, ο Δ. Μαλιάδης, ο Ι. Αποστολίδης, ο Κ. Τσαλίκης, ο Δ. Αθανασιάδης, ο Μ. Πανταζής, ο Γ. Χασιώτης, και ο Κ. Βάγιας και πιθανόν ο Ε. Χαρισιάδης, ο Ι. Ζώτος, ο Β. Στουκόπουλος. Ο Π. Παπαρρηγόπουλος στη λογοδοσία του¹⁵⁹ δεν μας άφησε κάποιον κατάλογο όσων υπηρέτησαν. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψιν ότι στη φάλαγγα υπηρέτησαν 600 από τους 900 συνολικά φοιτητές συμπεραίνουμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ζαγορίσιων συμμετείχε σε αυτήν και πολύ περισσότερο καλλιεργούσε την αντίστοιχη ιδεολογική ταυτότητα. Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Μ. Αναγνωστόπουλος όπως θα δούμε στη συνέχεια άρχισε να αρθρογραφεί στον *Εθνοφύλακα* και ο τριτοετής της Νομικής Δ. Μαλιάδης εξέδωσε μια πολύ ώριμη ανάλυση σχετικά με τον πολιτικό δρόμο που θα έπρεπε να ακολουθήσει η Ελλάδα μετά την αποπομπή του Όθωνα.¹⁶⁰

Στον Βουτσίναίο ποιητικό διαγωνισμό, που εξέφραζε έστω κι εμμέσως τις μεγάλες εθνικές βλέψεις κανείς ζαγορίσιος δεν συμμετείχε,¹⁶¹ ωστόσο σε μια περίοδο γεμάτη με πολιτικές εξελίξεις οι ζαγορίσιοι φοιτητές ήταν δραστήριοι τόσο στα φοιτητικά θέματα όσο και στα εθνικά προβλήματα. Επιστρέφοντας στην ανάλυση του Μαλιάδη βλέπουμε ότι η πολιτική του σκέψη είχε ξεφύγει από τον μικρόκοσμο της ελληνικής πραγματικότητας. Μια τέτοια κοσμοπολίτικη ματιά, που άλλοτε έδωσε στους ζαγορίσιους εμπορικά πλούτη, έδωσε και στους ζαγορίσιους φοιτητές του Οθωνείου το κατάλληλο πνεύμα ώστε να προοδεύσουν όπως θα δούμε στη συνέχεια σε πολλά μέρη της Ελλάδας αλλά και γενικότερα της ευρύτερης περιοχής.

¹⁵⁸ Λάμπας, 2004, 500-514

¹⁵⁹ Παπαρρηγόπουλος, 1863, 52-55

¹⁶⁰ Μαλιάδης, 1863

¹⁶¹ Moullas, 1989, 461-469· Περισσότερα για τον Βουτσίναίο διαγωνισμό βλ. Μουλλάς, 1993

5. Η διασπορά των ζαγορίσιων

Μετά τη φοιτητική τους πορεία κάποιοι ζαγορίσιοι επέστρεψαν στην πατρώα γη, κάποιοι παρέμειναν στην Αθήνα, ενώ κάποιοι άλλοι κατευθύνθηκαν σε άλλους προορισμούς. Όπως και στην έρευνα των φοιτητικών χρόνων τα ίχνη που άφησαν κάποιοι δεν ήταν αρκετά, ωστόσο από τις πληροφορίες που διασώθηκαν ή τα κείμενα που οι ίδιοι συνέγραψαν μπορούν διακριθούν κάποιες διαδρομές και να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα.

Πολλοί πήραν τον δρόμο της επιστροφής και εγκαταστάθηκαν στην Ήπειρο. Ο Κ. Σταυρίδης, ο οποίος μολονότι δεν αναφέρεται στα αρχεία του Πανεπιστημίου ως διπλωματούχος, αλλά κατά τον Λαμπρίδη έγινε τελειοδίδακτος Ιατρικής φαίνεται το 1877 να ανήκει στην επιτροπή του σχολείου στο Κεπέσοβο.¹⁶² Χωρίς δίπλωμα και συνεπώς χωρίς να μπορεί να λάβει την ιατρική άδεια από το Ιατροσυνέδριο ο Σταυρίδης δεν θα μπορούσε να ασκεί την Ιατρική στην ελληνική επικράτεια. Βρισκόμενος λοιπόν σε ηλικία 62 ετών στο Κεπέσοβο και δραστήριος στα εκπαιδευτικά ζητήματα του χωριού, μάλλον πέρασε αρκετά χρόνια στη γενέτειρα περιοχή. Στα Ζαγοροχώρια επέστρεψε κι ο Ε. Χαρισιάδης, ο οποίος επίσης δεν απέκτησε δίπλωμα Ιατρικής, ωστόσο αναφέρεται κι αυτός από τον Λαμπρίδη ως τελειοδίδακτος.¹⁶³ Ο Χαρισιάδης παντρεύτηκε το 1857 στους Κήπους¹⁶⁴ και μια ακόμα πηγή τον αναφέρει ως γιατρό στα Ζαγοροχώρια.¹⁶⁵

Στα Ιωάννινα κυρίως δραστηριοποιήθηκε ο Ν. Τσιγαράς. Γεννημένος εκεί, αλλά με καταγωγή από το Βραδέτο και συγγένεια με τον Α. Σακελλάριο ο Τσιγαράς είχε σπουδάσει στη Ριζάρειο, όμως στο Οθώνειο δεν έφτασε μέχρι το δίπλωμα της Φιλοσοφικής. Έχοντας την οικονομική άνεση μια σημαντικής οικογένειας,¹⁶⁶ σε μέλος της οποίας (της θείας του Τσιγαρά Ευφροσύνης), είχε κληροδοτηθεί και το τυπογραφείο «Δωδώνη» ο Τσιγαράς ασχολήθηκε με την ηπειρώτικη ιστορία γεωλογία και λαογραφία.¹⁶⁷ Καταξιωμένος σε αυτόν τον τομέα ο Τσιγαράς, όπως και ο συγγενής του γιατρός Γ. Τσιγαράς ήταν συχνά ομιλητής στο φιλολογικό σωματείο «Πρόοδος», που όπως θα δούμε είχε ιδρυθεί από τον Λαμπρίδη, ή δημοσίευε μελέτες

¹⁶² Τσάρας, 1965, 229

¹⁶³ Λαμπρίδης, , τευχ. 9, 1993, 64

¹⁶⁴ Λαζαρίδης, 1952, 695

¹⁶⁵ Σκαφίδης, 1965, 680

¹⁶⁶ Τσιγαράς, (β), 1886, 336· Σαλαμάγκας, 1967, 367

¹⁶⁷ Γεωργίτσης, 1911, 46· Σαλαμάγκας, 1953, 939

σχετικές με την Ήπειρο σε λαογραφικά περιοδικά.¹⁶⁸ Ενδιαφέρον για τα ηπειρώτικα γεωλογικά φαινόμενα επιδείκνυε κι ο Ι. Λαμπρίδης,¹⁶⁹ διπλωματούχος γιατρός, ο οποίος συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία και όπως κι ο Τσιγαράς επέστρεψε στα Ιωάννινα για να ασκήσει την Ιατρική. Ωστόσο τα ενδιαφέροντά του Λαμπρίδη ήταν πολύ ευρύτερα. Οι ιστορικές και λαογραφικές μελέτες του για την Ήπειρο αποτελούν ακόμα και σήμερα σημαντικότερες πηγές, ενώ στη λέσχη «Πρόοδο», που ο ίδιος είχε ιδρύσει, εκτός από ομιλίες δίδασκε και Ρωμαϊκή Ιστορία.¹⁷⁰ Ο Ιωάννης Ζώτος, συμμαθητής του Λαμπρίδη, τόσο στη Ριζάρειο, όσο και στην Ιατρική Σχολή, δεν ολοκλήρωσε τις σπουδές του αλλά άσκησε την Ιατρική στα Ιωάννινα.¹⁷¹ Ένας ακόμα επιφανής ζαγορίσιος, ο οποίος μπορεί να μην πέρασε όλη τη ζωή του στα Ιωάννινα, αλλά άφησε ανεξίτηλα τη σφραγίδα του εκεί ήταν κι ο Μ. Πανταζής. Ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Γερμανία και ακολούθως πήγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνεργαζόμενος μεταξύ άλλων με τον Α. Τάγη και τον Γ. Χασιώτη έμεινε για 11 χρόνια. Το 1878 επέστρεψε στα Ιωάννινα, όπου έως το 1889 χρημάτισε καθηγητής, διευθυντής και γυμνασιάρχης της Ζωσιμαίας. Σε αυτά τα χρόνια η Ζωσιμαία Σχολή γνώρισε μια δεύτερη μεγάλη ακμή, ωστόσο αυτό δεν επαρκούσε για να συνεχίσει ο Πανταζής την σταδιοδρομία του στα Ιωάννινα. Ίσως η ζαγορίσια του καταγωγή, ίσως το νέο παιδαγωγικό σύστημα στο οποίο είχε εκπαιδευτεί στη Γερμανία, ίσως πάλι η μεγάλη του αυστηρότητα τον έφεραν αντιμέτωπο με ισχυρές αντιδράσεις, που οδήγησαν στην απόλυσή του ως υπεραρίθμου. Έτσι το 1890 ο Πανταζής πήγε ξανά στην Αθήνα, υπηρετώντας ως δάσκαλος της Ριζαρείου και ως υφηγητής του Πανεπιστημίου, αφήνοντας τελικά συγγραφικό έργο που ανερχόταν σε περίπου 30 συγγράμματα.¹⁷²

Κάποιοι βέβαιοι ζαγορίσιοι έμειναν στην Ήπειρο, αλλά σε άλλες περιοχές. Παρόμοια πορεία με αυτή του Κ. Βουλόδημου, που όπως είδαμε υπήρξε δάσκαλος στην Άρτα και την Πρέβεζα αλλά πέθανε πρόωρα «ένεκα της εξιδιασμένης ισχυρογνώμονος φιλοτιμίας του»¹⁷³ είχε κι ο Κ. Τσαλίκης. Χωρίς να γίνει διπλωματούχος της Φιλοσοφικής επέστρεψε το 1870 στη γενέτειρά του, τους Νεγάδες, και μαζί με τον

¹⁶⁸ Ενδεικτικά: Τσιγαράς, 1877, 125-140· Τσιγαράς, (α), 1886, 290-316· Τσιγαράς, (γ) 1886, 186-192· Τσιγαράς, 1888, 171-185

¹⁶⁹ Σαλαμάγκας, 1953, 940

¹⁷⁰ Οικονόμου, 1953, 1048-1050

¹⁷¹ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 63

¹⁷² Οικονόμου, 1959, 225· Εργολάβος, 1993, 145-153· *Φωνή της Ηπείρου*, αρ. 6, 23/10/1892

¹⁷³ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 64

Αλκιβιάδη Βόλγα, έναν επίσης ζαγορίσιο, που άρχισε τις σπουδές στην Ιατρική μετά την έξωση του Όθωνα, ενεπλάκησαν στη διεκδίκηση ενός κληροδοτήματος για λογαριασμό του χωριού. Η υπόθεση όμως πήρε διαστάσεις, το κληροδότημα χάθηκε, και κυρίως ο Βόλγας, αλλά και ο Τσαλίκης βρέθηκαν να κατηγορούνται.¹⁷⁴ Τελικά όπως αναφέρει ο Λαμπρίδης έγινε κι αυτός καθηγητής στην Άρτα.¹⁷⁵

Δεν είναι λίγοι όμως οι ζαγορίσιοι που έμειναν στην Αθήνα όπως ο Νικόλαος Ράδος. Γιος του αγωνιστή Κωνσταντίνου Ράδου με γυμνασιακές σπουδές στη Σύρο δεν έγινε διπλωματούχος του Οθωνείου, αλλά πιθανότατα συνέχισε τις σπουδές Νομικής στο εξωτερικό και σταδιοδρόμησε στην Αθήνα ως εισαγγελέας εφετών.¹⁷⁶ Ομοίως στην Αθήνα έμεινε ο Γ. Πισπύρης, διπλωματούχος της Ιατρικής από το 1857, ο «πολυμαθής» Ν. Σακελλαρίου, διπλωματούχος Ιατρικής 5 χρόνια αργότερα και ο Α. Σπαθάκης, διπλωματούχος της Φιλοσοφικής το 1863. Κοινό χαρακτηριστικό του Πισπύρη και του Σπαθάκη ήταν ότι και οι δύο βρίσκονταν στην Αθήνα από τις γυμνασιακές σπουδές τους, στο γυμνάσιο Αθηνών ο πρώτος και στη Ριζαρείο ο δεύτερος, ενώ ο Σακελλαρίου είχε εισαχθεί στο Οθώνειο μέσω εξεταστικής επιτροπής. Στην Αθήνα λοιπόν ο Πισπύρης κι ο Σακελλαρίου άσκησαν την Ιατρική,¹⁷⁷ ο δεύτερος μάλιστα και ως υφηγητής του Πανεπιστημίου¹⁷⁸ και ο Σπαθάκης, διπλωματούχος κι αυτός εξελίχθηκε σε διακεκριμένο καθηγητή της Ριζαρείου, αλλά και του Αρσακείου.¹⁷⁹

Καθηγητής, σύμβουλος και αργότερα διευθυντής της Ριζαρείου, όπου είχε σπουδάσει και στα μαθητικά του χρόνια έγινε κι ο Ιωάννης Αργυριάδης.¹⁸⁰ Καταξιωμένος στο χώρο του κλήθηκε να πάρει θέση σε τρέχοντα εκκλησιαστικά ζητήματα, αλλά και σε ζητήματα που αφορούσαν τη γενικότερη κατάσταση της ελληνικής παιδείας.¹⁸¹ Πιθανότατα στην Αθήνα έμεινε και ο Δ. Ζωμπολίδης που μπορεί να μην ολοκλήρωσε τις σπουδές του όπως ο Αργυριάδης, αλλά ασχολήθηκε κι αυτός με θρησκευτικά ζητήματα. Από μαθητής ακόμα της Ριζαρείου είχε επιλεγεί το 1860 να εκφωνήσει έναν λόγο στο μνημόσυνο των αδερφών Ριζάρη, που δημοσιεύτηκε στον *Ευαγγελικό*

¹⁷⁴ Οικονόμου, 1961, 10-12

¹⁷⁵ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 62

¹⁷⁶ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 62

¹⁷⁷ *Παλιγγενεσία*, αρ. 309, 11/1/1864

¹⁷⁸ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 63

¹⁷⁹ *Φωνή της Ηπείρου*, αρ. 25, 5/3/1893

¹⁸⁰ Σάντας, 1969, 4· Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 62

¹⁸¹ Βλ. Αργυριάδης, 1875· Αργυριάδης, 1876

Κήρυκα του Κωνσταντίνου Κοντογόνη,¹⁸² καθηγητή Θεολογίας τότε τόσο στο Οθώνειο όσο και στη Ριζάρειο. Παρόλο που ο Ζωμπολίδης γράφτηκε στη Φιλοσοφική και μετεγράφη το 1867 στη Νομική ασχολήθηκε κυρίως με θεολογικά θέματα αρθρογραφώντας στο χριστιανικό περιοδικό *Ανάπλασις* ή γράφοντας για τον αφορισμό στους *Νέους Πανδέκτες*.¹⁸³

Στην Αθήνα σταδιοδρόμησε και ο Λεωνίδας Ράνδας, που κατά την εγγραφή του δήλωνε χαρακτηριστικά «Ηπειρώτης, νυν δε Πειραιεύς». Φοιτητής της Θεολογικής αρχικά αλλά διπλωματούχος της Φιλοσοφικής στο τέλος ο Ράνδας υπήρξε για κάποια χρόνια ενεργό μέλος της αρχαιολογικής εταιρείας,¹⁸⁴ ωστόσο τα ενδιαφέροντά του ήταν ακόμα ευρύτερα. Ο Λαμπρίδης τον μνημονεύει ως εξέχοντα καθηγητή της Αθήνας¹⁸⁵ και, όπως μας πληροφορεί το περιοδικό *Εκπαίδευσις*, ετοίμαζε μια συλλογή χειλιδονισμάτων, η οποία μάλλον δεν εκδόθηκε ποτέ.¹⁸⁶

Ο πρώτος ζαγορίσιος διπλωματούχος και μάλιστα αριστούχος της Ιατρικής, ο Παναγιώτης Βάλλας, σχεδόν αμέσως μετά την αποφοίτησή του τον Αύγουστο του 1847 διορίστηκε ως γιατρός στον στρατό, στο νοσοκομείο Ναυπλίου.¹⁸⁷ Δεν βρέθηκαν κάποια επιπλέον στοιχεία για το που υπηρέτησε αργότερα ο Βάλλας, όπως δεν υπάρχουν στοιχεία και για το Γ. Παρλαπά, ο οποίος μετά την απόκτηση του διπλώματος της Ιατρικής το 1862 ασχολήθηκε πολύ ενεργά με τη Φυτολογία και τη Ζωολογία. Ο Λαμπρίδης τον αναφέρει ως εραστή των φυσικών επιστημών και βοτανικό άριστο¹⁸⁸ και αυτή του η κρίση φαίνεται σωστή αν κρίνουμε από την έκδοση του βιβλίου του *Περί μεταναστεύσεως Φυτών και Ζώων* που εκδόθηκε το 1888.¹⁸⁹

Φυσικά κάποιοι μετανάστευσαν πολύ μακρύτερα. Στην Οδησσό από το 1852 δίδαξε ως καθηγητής ελληνικών ο Χαράλαμπος Βουλόδημος.¹⁹⁰ «Εργάτης των ελληνικών

¹⁸² «Λόγος εις το μνημόσυνον των αοιδήμων Ριζαίων», 1860

¹⁸³ Βλ. Ζωμπολίδης, 1906, 209-212· Ζωμπολίδης, 1900, 723-725

¹⁸⁴ *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας από του Ιανουαρίου 1882 μέχρι Ιανουαρίου 1883*, 1883, 54

¹⁸⁵ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 62

¹⁸⁶ *Εκπαίδευσις*, αρ. 18, 28/2/1895

¹⁸⁷ ΕΤΚ. αρ. 28, 6/9/1847

¹⁸⁸ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 64

¹⁸⁹ Παρλαπάς, 1888

¹⁹⁰ Σε κάποια κείμενα πιθανόν εσφαλμένα εμφανίζεται ως Χαρίλαος Βουλόδημος. Μάλλον Χαρίλαος και Χαράλαμπος είναι το ίδιο πρόσωπο. Ο Λαμπρίδης αναφέρει ότι ο Χαρίλαος ήταν πολυμαθής καθηγητής ελληνικών στην Οδησσό που έγραψε μάλιστα το «καθ' Όμηρον βίου των Ελλήνων».

γραμμάτων [...], διαβιώσας πάσαν την ακμήν της ηλικίας [του] εν τη φιλοξένω ταύτη χώρα», τουλάχιστον μέχρι το 1888 όταν με τη βοήθεια του Γρ. Μαρασλή μετάφρασε ποιήματα του Puschkin.¹⁹¹ Ωστόσο η σχέση του με το Κεπέσοβο ήταν ισχυρή και κάποια χρόνια επέστρεψε εκεί. Έτσι, το 1872 υπήρξε πρόκριτος του χωριού, το 1877 αποτέλεσε μέλος της επιτροπής του σχολείου,¹⁹² και την ίδια περίπου περίοδο διεύθυνε και το πασχάλειο κληροδότημα μαζί με τον Αλέξιο Μίσιο.¹⁹³ Συνολικά ο Βουλόδημος ασχολήθηκε με την ελληνική αρχαιότητα, όντας και μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1858,¹⁹⁴ την σύγχρονη ιστορία, μετέφρασε έργα του Puschkin και του Tolstoy και γενικότερα άφησε πίσω του πλούσια και σημαντική εργογραφία.¹⁹⁵ Ο Στέφανος Σάρρος, καταγόμενος από τη Βίτσα, είναι ένας ακόμα ζαγορίσιος, που χωρίς να έχει γίνει διπλωματούχος της Ιατρικής φαίνεται το 1874 να ασκεί την Ιατρική στο Βουκουρέστι,¹⁹⁶ ενώ στη Ρουμανία φαίνεται ότι ακολούθησε σημαντική καριέρα ως δάσκαλος και ο Κωνσταντίνος Βάγιας, ενδιαφερόμενος, όπως κι ο Πανταζής, για τις ευρωπαϊκές εξελίξεις στο θέμα της εκπαίδευσης.¹⁹⁷

Κάποιοι Ζαγορίσιοι κατευθύνθηκαν προς τη Μικρά Ασία ή την Κωνσταντινούπολη, όπως ο Α. Τσέρης ο οποίος χωρίς να φτάσει στο δίπλωμα της Φιλοσοφικής εργάστηκε στο Αϊδίνιο, όπου έγινε διευθυντής στην σχολή της πόλης.¹⁹⁸ Ο Α. Τάγης, όπως τα αδέρφια του Θεοχάρης, που σπούδασε στο Παρίσι και δίδαξε στη Χάλκη και Φίλιππος που σπούδασε στην Αθήνα και δίδαξε στη Τραπεζούντα,¹⁹⁹ ακολούθησε κι αυτός διαδρομή μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αρχικά διορίστηκε καθηγητής στο γυμνάσιο της Σάμου, μετά γυμνασιάρχης στην Κρήτη, ύστερα καθηγητής στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης και τέλος καθηγητής στην Κωνσταντινούπολη. Διαπρεπής φιλόλογος ο Τάγης, μαζί με άλλους ηπειρώτες ίδρυσαν το 1869 το Ελληνικό Λύκειο στο Πέρα, το οποίο παρά την ολική του καταστροφή από την

Αναφέρει μάλιστα ότι αυτός ο Χαρίλαος φοίτησε στη Ριζάρειο. Στον ονομαστικό της όμως κατάλογο υπάρχει μόνο ο Χαράλαμπος Βουλόδημος.

¹⁹¹ Βουλόδημος, Χ. *Αλεξάνδρου Σεργιάδου Πούσκιν Εκλεκτών Ποιημάτων Μετάφρασις*. Εν Οδησώ: Τύποις Ν. Χρυσογέλου 1888, ιγ΄

¹⁹² Τσάρας, 1965, 229

¹⁹³ Λαζαρίδης, 1965, 16

¹⁹⁴ *Συνοπτική Έκθεσις των πράξεων της Αρχαιολογικής εταιρείας από της 20 Ιουλίου 1858 μέχρι της 24 Μαΐου 1859*. 1859, 42

¹⁹⁵ Ζαγόρι, Φύση και άνθρωποι, οι άνθρωποι, Βουλόδημος Χαράλαμπος

¹⁹⁶ Παραβίκιος, 1911, 107· *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: Σύγγραμμα περιοδικόν*, 1884, κα΄

¹⁹⁷ *Φωνή της Ηπείρου*, αρ. 104, 16/9/1894

¹⁹⁸ Λαμπρίδης, τευχ. 9, 1993, 64

¹⁹⁹ Παπαζήσης, 1978, 980

πυρκαγιά του 1970 συνέχισε να λειτουργεί σε άλλο οίκημα. Σε αυτό το εκπαιδευτικό ίδρυμα, για το οποίο παρασημοφορήθηκε από το ελληνικό κράτος δίδαξε μέχρι το θάνατό του. Παρόλο που το συγγραφικό έργο του Τάγη δεν ήταν μεγάλο, πολύ χαρακτηριστική ήταν η ποιητική του τάση, γράφοντας σε μια αρχαϊζουσα γλώσσα.²⁰⁰

Στην Κωνσταντινούπολη σταδιοδρόμησε κι ο Δ. Μαλιάδης. Από το 1862, πριν δηλαδή ανακηρυχτεί διδάκτορας της Νομικής ήταν μέλος και μετά από αρκετά χρόνια πρόεδρος²⁰¹ του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως και φαίνεται ότι από το 1865 άσκησε τη δικηγορία στην Πόλη.²⁰² Ο Μαλιάδης, όπως ο Τάγης και ο Πανταζής αποτέλεσαν ιδρυτικά μέλη του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως που ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1871.²⁰³ Ως μέλος αυτού του Συλλόγου ο Μαλιάδης γρήγορα θα δραστηριοποιηθεί καταγράφοντας τις εκπαιδευτικές συνθήκες στην Ήπειρο, περιγράφοντας όπως είδαμε τα αίτια της δεινής κατάστασης της ηπειρωτικής παιδείας.²⁰⁴ Στην Κωνσταντινούπολη βρέθηκε και ο Γ. Χασιώτης, αφού πρώτα είχε υπηρετήσει ως καθηγητής στη Θεσσαλονίκη και είχε συγγράψει το πρώτο του βιβλίο με θέμα τα δημοτικά άσματα της Ηπείρου.²⁰⁵ Υπήρξε γραμματέας του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και συνιδρυτής του Λυκείου.²⁰⁶ Όπως και ο Μαλιάδης έτσι και ο Χασιώτης ασχολήθηκε με την κατάσταση της παιδείας στην Ήπειρο, κρατώντας σε σχέση με τον Μαλιάδη πολύ επιεικέστερη στάση προς τους Ζαγορίσιους. Το 1880 πήγε στο Παρίσι όπου δίδαξε στα παιδιά του Χρηστάκη Ζωγράφου κερδίζοντας την εμπιστοσύνη του και δεν επέστρεψε πίσω στην Κωνσταντινούπολη παρά μόνο το 1907 κι αυτό για μία ομιλία.²⁰⁷ Η εμπιστοσύνη που του έδειξε ο Ζωγράφος τον οδήγησε στο να αναλάβει τη διαχείριση της τεράστιας περιουσίας του,²⁰⁸ και να γίνει δέκτης πολλών παραπόνων για το ότι δεν βοήθησε όσο μπορούσε την πατρίδα του.²⁰⁹ Πολλά χρόνια τα έζησε στην Αθήνα όπου και εξέδωσε το αρκετά σημαντικό συγγραφικό του έργο.

²⁰⁰ «Νεκρολογία Αναστασίου Τάγη», 1910, 7-11

²⁰¹ *Νεολόγου εβδομαδιαία επιθεώρησις*, αρ. 29, τομ. Γ΄ 22-5-1894

²⁰² Γιαννακόπουλος, 1998, 21· Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Σύγγραμμα περιοδικόν, 1872, δ΄

²⁰³ *Κανονισμός του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*. 1872, 15

²⁰⁴ Κολτσίδα, 2008, 200

²⁰⁵ Χασιώτης, 1866

²⁰⁶ Οικονόμου, 1959, 225

²⁰⁷ Χασιώτης, 1910, 5

²⁰⁸ Ζαγόρι, Φύση και άνθρωποι, οι άνθρωποι, Χασιώτης Γεώργιος

²⁰⁹ *Φωνή της Ηπείρου*, αρ. 135, 21/4/1895

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Η περίπτωση του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου

Κανένα κωφό παιδί που ένθερμα προσπάθησε να πει τις λέξεις που ποτέ δεν άκουσε, να βγει από τη φυλακή της σιωπής, όπου κανένας τόνος αγάπης, κανένα κελάιδισμα πουλιών, κανένας ήχος μουσικής δεν διαπέρασε ποτέ την ησυχία, δεν μπορεί να ξεχάσει τη συγκίνηση της έκπληξης και τη χαρά της ανακάλυψης που το κυρίευσε όταν είπε την πρώτη του λέξη.

Helen Keller, *The Story of my Life*²¹⁰

1. Τα χρόνια στην Ελλάδα

Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος γεννήθηκε στο Μικρό Πάπιγκο πιθανότατα το 1835.²¹¹ Η οικογένεια του ήταν φτωχή, «ακτήμων» εξάλλου δήλωνε ο ίδιος στην εγγραφή του στο Οθώνειο, και από μικρή ηλικία έμεινε ορφανός από μητέρα. Βοηθούσε τον πατέρα του και τον μεγαλύτερο αδερφό του Χριστόδουλο στο μικρό οικογενειακό κοπάδι προβάτων, μένοντας συχνά ως το βράδυ «υπό το φως πεύκινων πυρσών».²¹² Έτσι, τα μαθητικά του χρόνια δεν ήταν εύκολα και χωρίς χρήματα για βιβλία αντέγραφε τα μαθήματα σε χαρτί. Με τον θάνατο και του πατέρα του ο Αναγνωστόπουλος μεγάλωσε πλάι στη γιαγιά του και αποφοίτησε από το δημοτικό και το σχολαρχείο με άριστα. Ωστόσο, δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα να συνεχίσει τις γυμνασιακές του σπουδές και γι' αυτό παρέμεινε στο χωριό ως δάσκαλος με μηνιαίο μισθό μόλις 15 γρόσια. Τελικά σε ηλικία 19 ετών κατόρθωσε κατόπιν διαγωνισμού να εισαχθεί ως υπότροφος στη Ζωσιμαία και να αποφοιτήσει και πάλι με άριστα. Παρά τις προτροπές φίλων και οικείων να ασκήσει στα Ιωάννινα το επάγγελμα του δασκάλου ο Αναγνωστόπουλος μετέβη στην Αθήνα και τον Νοέμβριο του 1857 γράφτηκε στη Φιλοσοφική, όμως 3 χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του

²¹⁰ Η Keller, πολιτική ακτιβίστρια και συγγραφέας, υπήρξε τρόφιμος του ιδρύματος Perkins και συνδέθηκε στενά με τον Αναγνωστόπουλο. Keller, H., *The Story of my Life*. Standard Ebooks, XIII

²¹¹ Σε αυτή τη χρονιά καταλήγουμε συμβουλευόμενοι το μητρώο του Πανεπιστημίου, όπου τον Νοέμβριο του 1857 ο Αναγνωστόπουλος κατά την εγγραφή του δηλώνει ότι είναι 22 ετών. Παρόλα αυτά στις αμερικάνικες πηγές, οι οποίες είχαν ενημερωθεί μάλλον από τον ίδιο, ως ημερομηνία γέννησης φαίνεται η 7^η Νοεμβρίου 1837. Βλ. Waterhouse, 1961, 1124· Sanborn, F. B., *Michael Anagnos*. GoforBooks 2020, 4

²¹² Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind, 1907, 189

1860, μεταπήδησε στη Νομική.²¹³ Τα φοιτητικά του χρόνια ήταν δύσκολα όπως και τα παιδικά. Συγκάτοικος με άλλα τρία άτομα σε ένα μικρό σπίτι μοιράζονταν τον ρουχισμό και αντιμετώπιζαν από κοινού τις δυσκολίες και για να κερδίζει κάποια χρήματα ξεκίνησε ήδη από τα πρώτα χρόνια των σπουδών του να δημοσιεύει κριτικές μελέτες σε εφημερίδες της Αθήνας.²¹⁴

Η μεταγραφή στη Νομική σύμφωνα με τον F. Sanborn στενό φίλο και βιογράφο του Αναγνωστόπουλου εξυπηρετούσε τη φιλοδοξία του να ασχοληθεί με τη δημοσιογραφία.²¹⁵ Ίσως σε αυτή την κατεύθυνση να τον οδήγησαν τα βιώματά του, μέσα από τα οποία σφυρηλατήθηκε το ελεύθερό του πνεύμα και η ευαισθησία του για τα εθνικά ζητήματα. Ως μαθητής της Ζωσιμαίας έζησε την κορύφωση και την καταστολή του επαναστατικού κινήματος της Ηπείρου το 1854. Τρία χρόνια αργότερα έφτασε στην Αθήνα ως φοιτητής και πιθανότατα θα πρόλαβε τους τελευταίους στρατιώτες της αγγλογαλλικής κατοχής ή θα είδε από πρώτο χέρι τα αποτελέσματα που αυτή είχε. Ωστόσο, βίωσε και τις πολύ ζωντανές αναταράξεις στο εσωτερικό της χώρας. Συμμετείχε στη φοιτητική κίνηση του 1858 υπερασπιζόμενος τη μνήμη του Μανούση και ήταν παρών στα γεγονότα των Σκιαδικών και το αντιοθωνικό κίνημα. Σε αυτό το κλίμα λοιπόν ο Αναγνωστόπουλος δεν αποφοίτησε, αλλά από το 1862 έγινε συντάκτης του αντιοθωνικού *Εθνοφύλακα*, όργανο του Θρασύβουλου Ζαΐμη.²¹⁶ Στην αρθρογραφία του περιλαμβάνονται κείμενα υπέρ των αλύτρωτων Ελλήνων,²¹⁷ αλλά και εναντίον του Όθωνα και γι' αυτό συνελήφθη και φυλακίστηκε.²¹⁸ Προφανώς η υποδοχή του Γεωργίου έγινε τόσο από τον Εθνοφύλακα όσο και από τον Αναγνωστόπουλο δεκτή με ενθουσιασμό.²¹⁹ Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα, στην επανάσταση της Κρήτης το 1866, όταν δηλαδή ο Αναγνωστόπουλος είχε ήδη αναλάβει την αρχισυνταξία της εφημερίδας, ήρθε η ρήξη με την εφημερίδα και τελικά παραιτήθηκε.²²⁰ Παρά την αρχική του αντίθεση στο οθωνικό καθεστώς, αργότερα, βλέποντας τα γεγονότα ψυχραιμότερα, ο Αναγνωστόπουλος αναθεώρησε

²¹³ Ζυγούρης, 1958, 602

²¹⁴ *Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind 1907*, 190, 247

²¹⁵ Sanborn, 2020, 4

²¹⁶ Δρούλια, 2008, 63

²¹⁷ Σπανίως τα άρθρα του *Εθνοφύλακα* είναι ενυπόγραφα, ωστόσο, τουλάχιστον σε πολλά από όσα αναφέρονταν στην Ήπειρο, αρθρογράφος πρέπει να ήταν ο Αναγνωστόπουλος. Αν αυτή η υπόθεση είναι σωστή κάποια τέτοια άρθρα είναι τα εξής: *Εθνοφύλαξ*, «τα δεινά των αδελφών μας», αρ. 4, 10/4/1862· *Εθνοφύλαξ*, «Η κοινή γνώμη και η μεγάλη ιδέα», αρ. 24, 28/5/1862·

²¹⁸ *Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind, 1907*, 34

²¹⁹ *Εθνοφύλαξ*, αρ. 260, 13/5/1863

²²⁰ Sanborn, 2020, 5

σχεδόν πλήρως χαρακτηρίζοντας την έξωση του Όθωνα ως την «μεγαλητέραν ανοησίαν και παραφροσύνην των Ελλήνων».²²¹

Μέσα σε αυτή την ιστορική συγκυρία ο *Εθνοφύλακας* γνωστοποιούσε την αυθόρμητη αμερικανική στήριξη, δημοσιεύοντας μία σκηνή από την Κωνσταντινούπολη όπου ο αμερικανός πρέσβης σε ένα πανηγυρικό κλίμα τασσόταν υπέρ των Ελλήνων²²² και πράγματι ο κρητικός αγώνας είχε κάνει τον αμερικανικό φιλελληνισμό να αναθερμανθεί.²²³ Στις ΗΠΑ ο Samuel Howe ήταν πρωταγωνιστής σε αυτή την προσπάθεια και μέσω μιας φιλελληνικής επιτροπής στη Βοστώνη συγκέντρωνε προμήθειες για το λαό της Κρήτης. Έχοντας ζήσει ο ίδιος την εμπειρία της Ελληνικής Επανάστασης για περίπου 2 χρόνια ο Howe προσπαθούσε, κάνοντας επίκληση στο φιλάνθρωπο συναίσθημα, στη χριστιανική αλληλεγγύη αλλά και στη φιλελεύθερη πολιτική συνείδηση των συμπατριωτών του, να παρουσιάσει στο αμερικανικό κοινό την κρητική επανάσταση ως μια δίκαιη και φυσική συνέχεια του 1821.²²⁴ Έχοντας αναπτύξει πλούσια δράση στην εκπαίδευση των τυφλών, όταν έκανε το δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα στις αρχές του 1867 είχε δύο κύριους στόχους: την ανακούφιση των κρητών προσφύγων και τη δημιουργία ασύλων για κωφούς και ψυχικά αρρώστους.

Φτάνοντας στην Αθήνα το πρώτο μέλημα ήταν να βρει έναν Έλληνα ικανό να τον συνδράμει στις προσπάθειές του κι έτσι γνωρίστηκε με τον Αναγνωστόπουλο, τον οποίο και άφησε υπεύθυνο για τις δραστηριότητές του στην Αθήνα, ενώ ο ίδιος συνέχισε το ταξίδι του στη Βόρεια και Δυτική Ευρώπη επισκεπτόμενος φυλακές, σχολεία και άσυλα. Όταν ο Howe ετοιμάστηκε να επιστρέψει στις ΗΠΑ πρότεινε στον Αναγνωστόπουλο να τον ακολουθήσει κι εκείνος δέχτηκε.²²⁵

²²¹ *Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind 1907*, 248

²²² *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1029, 5/7/1863

²²³ *The Irish Republic*, 21/9/1867· *The Portland Daily Press*, 4/4/1868

²²⁴ Howe, 1867, 5-7

²²⁵ Sanborn, 2020, 5

2. Η σταδιοδρομία στις ΗΠΑ

Με την άφιξή του στις ΗΠΑ ο Αναγνωστόπουλος, ακολουθώντας τη δημοφιλή πρακτική των μεταναστών να προσαρμόζουν το όνομά τους στην αγγλική γλώσσα, άλλαξε και το δικό του σε Michael Anagnos. Η πρώτη επαφή του με τον χώρο της εκπαίδευσης τυφλών ξεκίνησε όταν ο Howe τού ανέθεσε να διδάξει ελληνικά και λατινικά σε τυφλούς μαθητές που είχαν προχωρήσει αρκετά στις σπουδές τους. Παράλληλα όμως του ανέθεσε να διδάξει το ίδιο αντικείμενο και στην οικογένειά του. Μετά από την πρώτη του εμπειρία στις ΗΠΑ ο Αναγνωστόπουλος εκδήλωσε την επιθυμία να εργαστεί ως καθηγητής σε κάποιο κολλέγιο και ο Howe προθυμοποιήθηκε να τον βοηθήσει. Ωστόσο, οι δεσμοί μεταξύ των δύο και η εκτίμηση του Howe τόσο στις ικανότητες, όσο και στο χαρακτήρα του Αναγνωστόπουλου ματαίωσαν αυτές τις εξελίξεις. Ο Αναγνωστόπουλος έλαβε μια μόνιμη θέση στο ινστιτούτο τυφλών Perkins Institution και στα τέλη του 1870 νυμφεύτηκε την κόρη του,²²⁶ η οποία όμως πέθανε σε ηλικία 44 ετών το 1886.²²⁷

Τα προβλήματα υγείας του Howe, αλλά και το προχωρημένο της ηλικίας του άφησαν μεγαλύτερο χώρο στον Αναγνωστόπουλο, ώστε να αποκτήσει ακόμα μεγαλύτερη σχέση με το ίδρυμα. Οι εμπειρίες του από τις οικογένειες των τυφλών και οι ικανότητές του τον οδήγησαν στο να τελειοποιήσει το σύστημα εκπαίδευσης του ιδρύματος και να ασχοληθεί και ο ίδιος με τους νεαρούς μαθητές. Το Ιανουάριο του 1876 ο Howe πέθανε και ο Αναγνωστόπουλος ανέλαβε τη διοίκηση του Perkins Institution.²²⁸ Συγκεντρώνοντας χρηματικά ποσά ανέπτυξε το εκδοτικό έργο του ιδρύματος, προσφέροντας ειδικά βιβλία για το παιδικό αλλά και ενήλικο αναγνωστικό κοινό των ΗΠΑ και ίδρυσε ειδικό τμήμα κατάλληλο για μικρότερα τυφλά παιδιά που δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των μεγαλύτερων. Επί των ημερών του εμπλουτίστηκε η βιβλιοθήκη, ενισχύθηκαν τα μαθήματα μουσικής και οι υποδομές του ιδρύματος²²⁹ κι επιπλέον έδειξε σημαντική φροντίδα για το εργαστήριο ενηλίκων το οποίο περνούσε σημαντική κρίση.²³⁰ Η άρτια διοίκηση του

²²⁶ Sanborn, 2020, 6

²²⁷ *Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind*, 1907, 34

²²⁸ *Forty- Fifth Annual Report of the Trustees of the Perkins Institution and Massachusetts Asylum for the Blind*. Boston, 1877, 6

²²⁹ Sanborn, 2020, 7-8

²³⁰ *Forty- Fifth Annual Report of the Trustees of the Perkins Institution and Massachusetts Asylum for the Blind* 1877, 63

ιδρύματος αποτυπώθηκε και στον αριθμό των τυφλών ανθρώπων που είτε ως μαθητές είτε ως εργαζόμενοι συμμετείχαν στη λειτουργία του. Στη σχεδόν 30ετή διοίκηση του Perkins Institution από τον Αναγνωστόπουλο αυτός ο αριθμός σχεδόν διπλασιάστηκε από 155 άτομα το 1875 στα 294 το 1906.²³¹

Ο Αναγνωστόπουλος διατηρούσε ένα θετικό και υποστηρικτικό κλίμα, που βασιζόταν στην εγκάρδια και συχνή επικοινωνία με τα παιδιά, η οποία δεν σταματούσε ακόμα και όταν αυτά απομακρύνονταν.²³² «Ο, τι είμαι και ό,τι μπορώ να κάνω και να χαίρομαι τα χρωστώ στο σχολείο και ειδικά στον κύριο Ανάγνος» έγραφε η Edith Thomas ένα τυφλό κοριτσάκι τρώφιος του Perkins Institution.²³³ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διοργανώνονταν εκδρομές, επισκέψεις σε παραστάσεις και γίνονταν δραστηριότητες που ξεπερνώντας την καθαρή εκπαιδευτική δραστηριότητα άγγιζαν τις υψηλότερες βαθμίδες της παιδαγωγικής. Επιπλέον όμως επί των ημερών του Αναγνωστόπουλου εκδόθηκαν και δύο σημαντικά περιοδικά με αντικείμενο τις παιδαγωγικές ανάγκες και τη διαβίωση των τυφλών. Το *Mentor* το οποίο ήταν πιθανότατα η παγκοσμίως πρώτη τέτοια προσπάθεια δημοσιευόταν από τον σύλλογο αποφοίτων της σχολής και κάποια χρόνια αργότερα το *Lens* φιλοξενούσε κείμενα των ίδιων των μαθητών.²³⁴

Όλη αυτή η επιτυχία φυσικά ήταν κάτι που ενίσχυε τη φήμη του ιδρύματος. Αν προσέξουμε το διάγραμμα 4, όπου αποτυπώνονται τα μέλη που γράφονταν ως υποστηρικτές και συνδρομητές του Perkins Institution θα διαπιστώσουμε μια μεγάλη ανάπτυξη, καθώς από τα 157 μέλη που υπήρχαν το 1878 μέσα σε λίγα χρόνια σταθεροποιήθηκαν σε περισσότερα από 500. Αν συνυπολογίσουμε μάλιστα ότι αυτά τα μέλη ήταν κυρίως από τη Βοστώνη και ότι την περίοδο αυτή ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 250.000 με 560.000 περίπου²³⁵ αντιλαμβανόμαστε την μεγάλη αποδοχή του ιδρύματος και το αποτύπωμά του στην κοινωνία.

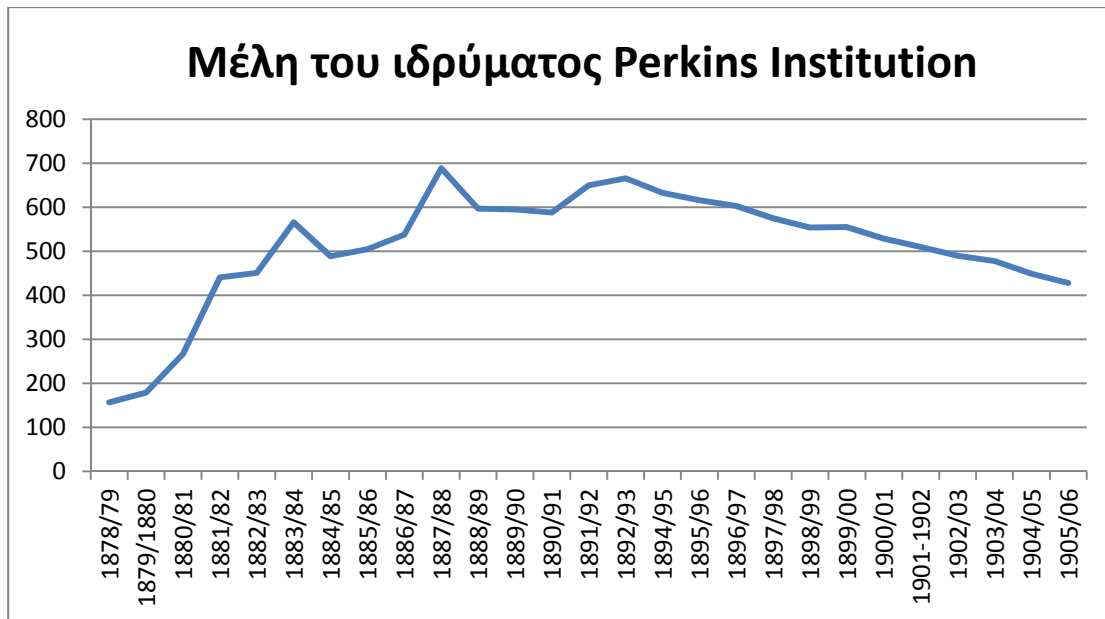
²³¹ Perkins School for the blind, «Digitized Perkins Annual Reports, 1833-2010»

²³² Keller, *The Story of my Life*

²³³ Sanborn, 2020, 11

²³⁴ Πλούσιες πληροφορίες σχετικά βρίσκονται σε αυτά τα δύο περιοδικά που είναι ψηφιοποιημένα στην ιστοσελίδα του ιδρύματος Perkins.

²³⁵ IBoston, Boston History and Architecture, «Population trends in Boston 1640-1990»

Διάγραμμα 4. Μέλη του ιδρύματος Perkins Institution. Πηγή: Perkins School for the blind, «Digitized Perkins Annual Reports, 1833-2010»

Η φήμη βέβαια του Αναγνωστόπουλου μεγάλωνε και στην Ελλάδα. Σε ένα από τα ταξίδια του περήφανος για την Keller ενημέρωνε τη βασίλισσα Όλγα για τις ικανότητες του μικρού τότε κοριτσιού, το οποίο εκ γενετής κωφό και τυφλό μπορούσε πλέον να μιλά άπταιστα και να καταλαβαίνει το λόγο του συνομιλητή της ψηλαφώντας με το ένα χέρι την τραχεία και με το άλλο τα χείλη του.²³⁶

Πέρα όμως από τις δραστηριότητες στο ίδρυμα ο Αναγνωστόπουλος έκανε συχνά ταξίδια στην Ευρώπη για να γνωρίσει τις νέες εξελίξεις στον κλάδο του, αλλά και να μεταλαμπαδεύσει τις εμπειρίες και τις γνώσεις του στους ευρωπαϊούς συναδέλφους. Το 1900, ως ειδικός απεσταλμένος της αμερικανικής κυβέρνησης ο Αναγνωστόπουλος επισκέφτηκε το Παρίσι, εκπροσωπώντας τις ΗΠΑ σε ένα συνέδριο σχετικό με τα προβλήματα των τυφλών και μιμούμενος τον Howe, μένοντας μακριά από τις ΗΠΑ για 15 μήνες, επισκέφτηκε πολλά αντίστοιχα ευρωπαϊκά ιδρύματα. Από τα ταξίδια αυτά όμως δεν έλειπε ο νόστος και ο Αναγνωστόπουλος σχεδίαζε να περάσει τα τελευταία χρόνια της ζωής του στην Ελλάδα.²³⁷ Δεν ήταν η πρώτη φορά που γυρνούσε πίσω στην πατρίδα, αλλά πλέον η ηλικία του προχωρούσε και τα ζητήματα υγείας τον επιβάρυναν περισσότερο. Έτσι, πριν από το συνέδριο των

²³⁶ *The Dalles Daily Chronicle*, αρ. 128, 16/5/1893

²³⁷ *Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind 1907, 189*

Παρισίων επισκέφτηκε τόσο τη γενέτειρα Ήπειρο, όσο και την Αθήνα αφήνοντας μάλιστα ένα κληροδότημα 25.000 δολαρίων για εκπαιδευτικούς σκοπούς.²³⁸

Στις 17 Μαρτίου του 1906 ο Αναγνωστόπουλος ξεκίνησε το τελευταίο ταξίδι του για την Ελλάδα που θα κρατούσε 6 μήνες και στους προορισμούς του περιλαμβάνονταν η Ελλάδα, η Τουρκία, η Ρουμανία, αλλά και η Αυστρία, η Ιταλία η Γαλλία και η Αγγλία. Στην Αθήνα έμεινε για λίγες εβδομάδες παρακολουθώντας τη Μεσοολυμπιάδα του 1906 και βρισκόμενος μεταξύ παλαιών φίλων πέρασε κάποιες από τις πιο ευτυχισμένες μέρες της ζωής του. Ακολούθως συνέχισε το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη και τα τελευταία νέα του, που ακούστηκαν από το Βουκουρέστι, έδιναν την εικόνα ότι βρισκόταν σε εξαιρετική σωματική και πνευματική κατάσταση. Στις 17 Ιουνίου ο Αναγνωστόπουλος επισκέφτηκε στο Turn Severin της Ρουμανίας τον γηραιό θείο του Κωνσταντίνο Παναγιωτέσκου, αλλά η άφιξή του αυτή συνοδεύτηκε από έντονους πόνους στην πλάτη. Με τις μέρες η κατάσταση επιδεινώθηκε και σε ένα ιατρικό συμβούλιο αποφασίστηκε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα χειρουργικά. Στην επέμβαση όμως αυτή ο Αναγνωστόπουλος δεν άντεξε και στις 3 τα ξημερώματα της 29^{ης} Ιουνίου άφησε την τελευταία του πνοή. Η σωρός του σπουδαίου νεκρού μεταφέρθηκε τελικά στην Ελλάδα και τελικά ετάφη στο Πάπιγκο.²³⁹ Η απώλεια για τη σχολή ήταν προφανώς μεγάλη και περιγραφόταν ως εξής: «Η Αμερική έχασε έναν από υιοθεσία αληθινό υιό, η Ελλάδα ένα εκ γενετής ένδοξο, οι απανταχού αόμματοι έναν πατέρα και η ανθρωπότητα έναν φίλο».²⁴⁰

Στο άκουσμα του θανάτου του δεκάδες συλλυπητήριες επιστολές έφτασαν στο ίδρυμα δείχνοντας τη λύπη για τη μεγάλη απώλεια, αλλά και την αναγνώριση για το έργο του και πολλά δημοσιεύματα γράφτηκαν για τον χαμό ενός σπουδαίου ηπειρώτη.²⁴¹ Στις 16 Ιουλίου του 1906 στη μικρή ορθόδοξη εκκλησία της Βοστώνης, που τόσο είχε υποστηρίξει ο Αναγνωστόπουλος, πλήθος κόσμου τιμούσε τη μνήμη του.²⁴² Αυτή η μνήμη ζωντανή ως σήμερα στις σελίδες της Ιστορίας, στο μουσειακό και αρχαιακό υλικό του Perkins School for the Blind, αλλά και στην κοινωνία των τυφλών ανθρώπων, μετουσιώθηκε σε φιλανθρωπικό έργο σε σχεδόν 100

²³⁸ Sanborn, 2020, 11· *Watertown Republican*, αρ. 52, 1/10/1890

²³⁹ *Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind. 1907, 15-17, 33-34*

²⁴⁰ *Ο. π.*, 1907, 35

²⁴¹ *Ο. π.*, 199-214

²⁴² *Ο. π.*, 237-239

διαφορετικές χώρες. Αυτό φυσικά αποτελεί και την ύψιστη δικαίωση ενός έργου που ξεκίνησε από τον S. Howe και συνεχίστηκε από τον Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο.

Δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε τα στοιχεία που συντέλεσαν στη διαμόρφωση μιας τόσο σπουδαίας προσωπικότητας, ωστόσο δεν μπορούμε να μην συνδέσουμε τις δυσκολίες που πέρασε ο Αναγνωστόπουλος στην αρχή της ζωής του με την απλόχερη αγάπη που έδωσε στα παιδιά του ιδρύματος. Ωστόσο, αυτές οι δυσκολίες δεν ήταν από μόνες τους ικανές να διαμορφώσουν τα ηθικά του χαρακτηριστικά. Φιλομαθής, όπως έδειξε από παιδί αλλά και φιλόδοξος και μαχητικός όπως έδειξε αργότερα, ο Αναγνωστόπουλος βρέθηκε στο γόνιμο έδαφος του Perkins και κατάφερε να αναδείξει τις αρετές του.

Συμπεράσματα

Το Πανεπιστήμιο του Όθωνα στην σχεδόν 25ετή του πορεία αποτέλεσε την κορωνίδα του οράματος για την πνευματική αναγέννηση του Έθνους. Γύρω από τους αρχικούς στόχους, όπως αυτοί εκφράστηκαν κυρίως στους πρυτανικούς λόγους, η ανώτατη εκπαίδευση που θα παρείχε το νέο πανεπιστήμιο δεν αποσκοπούσε μόνο στο να στελεχώσει τις δομές του κράτους, αλλά κυρίως στο να αναδείξει το ελληνικό πνεύμα και να το μεταλαμπαδεύσει στην Ανατολή. Αρκετά χρόνια λοιπόν πριν την πρώτη έκφραση της Μεγάλης Ιδέας η εκπαίδευση αναδεικνυόταν ως το κατάλληλο μέσο όχι μόνο για την εσωτερική ανόρθωση του ελληνικού κράτους, αλλά και για την επέκτασή του στην Ανατολή. Έτσι, η χρησιμοθηρία των σπουδών φαινόταν ως ιδιαίτερα ταπεινός στόχος γιατί συγκρινόταν με έναν άλλον πολύ ανώτερο, η επίτευξη του οποίου απαιτούσε και μεγάλες ατομικές θυσίες, αντίστοιχες εκείνων που είχε κάνει η προηγούμενη γενιά στα χρόνια του ένοπλου αγώνα.

Σύντομα φάνηκε ότι τέτοιου είδους μεγαλόπνοα σχέδια ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθούν. Οι δυσκολίες στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τα προβλήματα στη λειτουργία του Πανεπιστημίου, μα πολύ περισσότερο οι ατομικές φιλοδοξίες των φοιτητών προσγείωσαν αυτούς τους πόθους. Βεβαίως η Μεγάλη Ιδέα διατηρήθηκε ως πυξίδα, εκφράστηκε και ακολουθήθηκε και από τους ίδιους τους φοιτητές, ωστόσο τα χαμηλά ποσοστά αποφοίτησης δείχνουν ότι πέρα από τις πολλές δυσκολίες που είχαν να ξεπεράσουν υπήρχε και η αδυναμία της ελληνικής σπουδάζουσας νεολαίας, τουλάχιστον σε αυτή την ιστορική συγκυρία, να στρατευτεί ολοκληρωτικά σε έναν τόσο μεγάλο στόχο.

Αντίθετα διακρίνουμε πολύ ξεκάθαρα τη βαθμιαία ανάπτυξης μιας συλλογικής συνείδησης που αρχικά εκδηλώθηκε στον χώρο του πανεπιστημίου, αλλά αργότερα επεκτάθηκε και σε άλλα κοινωνικά ζητήματα και φυσικά κορυφώθηκε στον αντιπονητικό αγώνα. Προσπαθώντας να κάνουμε μια αποτίμηση αυτού φαινομένου σίγουρα πρέπει να σταθούμε στην πληθυσμιακή αύξηση της φοιτητικής κοινότητας, όμως ακόμα περισσότερο πρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες στην ωρίμανση της φοιτητικής συλλογικότητας. Στο πρώτο επεισόδιο τον Μάιο του 1839 εναντίον του Δ. Μαυροκορδάτου οι φοιτητές ζητούσαν απλώς να μην γίνεται το μάθημα χαμηλόφωνα

για να κρατούν σημειώσεις, ωστόσο τιμωρήθηκαν. Όταν 20 χρόνια αργότερα στα Σκιαδικά αντέδρασαν δυναμικά και συντάχθηκαν με την αντιοθωνική αντιπολίτευση μολονότι ήταν απέναντι σε πολύ ισχυρότερες δυνάμεις πανεπιστημιακές, κοινωνικές και πολιτικές είχαν τη δύναμη να αρθρώσουν δυναμικό λόγο από ισχυρότερη θέση.

Σε ένα τέτοιο κλίμα εντάχθηκαν και οι ζαγορίσιοι φοιτητές. Προερχόμενοι από μια περιοχή με πλούσια εκπαιδευτική και πολιτιστική παράδοση, που όμως σιγά σιγά άρχιζε να παρακμάζει, προσπάθησαν να σπουδάσουν, προσδοκώντας μια καλύτερη ζωή. Το μικρό δείγμα των ζαγορίσιων φοιτητών μα κυρίως η απουσία πληροφοριών που θα μπορούσαν να δώσουν μια πληρέστερη εικόνα για την σπουδαστική και κυρίως την επαγγελματική τους πορεία δεν μας επιτρέπει να κάνουμε μια ασφαλή σύγκριση με το υπόλοιπο δείγμα των φοιτητών. Ωστόσο φαίνεται ότι οι ζαγορίσιοι σίγουρα δεν υστέρησαν τουναντίον ανέδειξαν σημαντικές πνευματικές κι επιστημονικές μορφές. Ο αριθμός των αποφοίτων ήταν λίγο πολύ παρόμοιος των άλλων φοιτητών, η συμμετοχή τους στα φοιτητικά κινήματα ήταν ενεργή και στη φοιτητική ζωή τους αντιμετώπιζαν δυσκολίες παρόμοιες με αυτές των υπολοίπων.

Σίγουρα όμως η κοινή ζαγορίσια καταγωγή τούς έδινε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Από τη μια ως ετερόχθονες, που εισάγονταν μάλιστα με ευνοϊκές προϋποθέσεις στο πανεπιστήμιο, μάλλον θα αισθάνονταν την πίεση από τον σχετικό δημόσιο λόγο, από την άλλη όμως θα ενισχύονταν σε κάποιον βαθμό από τη στήριξη της Ριζαρείου ή της υπόλοιπης ηπειρωτικής κοινότητας της Αθήνας. Εύλογα θα βίωναν με πολύ διαφορετικό τρόπο τα επαναστατικά κινήματα ιδιαίτερα της Ηπείρου, άσχετα αν συντάσσονταν με αυτά ή αν διαφωνούσαν όπως ο Μαλιάδης.²⁴³ Εξάλλου αυτές οι εξελίξεις πέρα από τα συναισθήματα που ανακινούσαν έπαιζαν σημαίνοντα ρόλο και στο ίδιο το επαγγελματικό τους μέλλον.

Έχοντας πληροφορίες κυρίως από τους τελεοδίδακτους ή τους διπλωματούχους βλέπουμε ότι μόνο μια μειοψηφία των ζαγορίσιων φοιτητών επέστρεψε στη γενέθλια γη. Τα Ζαγοροχώρια με σημαντικό πληθυσμό, αλλά διασκορπισμένο και χωρίς καλό οδικό δίκτυο, που όχι σπάνια κινδύνευαν από ληστρικές επιδρομές ίσως να μην ήταν τόσο ευνοϊκό μέρος για μια σημαντική επαγγελματική σταδιοδρομία. Εξάλλου για όσους επέστρεψαν στην Ήπειρο τα Ιωάννινα ήταν ένας καταλληλότερος προορισμός, στον οποίο κάποιοι είχαν περάσει τα γυμνασιακά τους χρόνια ή είχαν συγγενικό

²⁴³ Μαλιάδης, 1863, 11-12

δίκτυο. Παρόλα αυτά οι δεσμοί με τα Ζαγοροχώρια και γενικότερα με την Ήπειρο δεν ατόνησαν. Από τη θέση καθηγητή στη Ριζάρειο ή από τον ενεργό ρόλο στον Ηπειρωτικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως οι απόδημοι Ζαγορίσιοι δεν ξέχασαν την καταγωγή τους και έδειξαν σημαντικό ενδιαφέρον. Από τους 60 αυτούς ζαγορίσιους κανείς δεν απέκτησε περιουσία τέτοια που να τον καταστήσει μεγάλο ευεργέτη, αλλά πολλοί από αυτούς από διαφορετικές θέσεις ενδιαφέρθηκαν για την ηπειρωτική πρόοδο.

Εξέχον μέλος αυτής της ζαγορίσιας κοινότητας ήταν ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος. Αν δεν μας διαφεύγει κάποια πληροφορία μάλιστα ήταν ο μόνος φοιτητής από τους ζαγορίσιους που κατέληξε στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού. Πολύ γρήγορα μπόρεσε να δείξει την μεγάλη του αξία και ίσως να μην ήταν υπερβολή να πούμε ότι το έργο του τον ανέδειξε σε θέση ισάξια με αυτή του ιδρυτή του Perkins και μεγάλου φιλέλληνα S. Howe.

Ο Αναγνωστόπουλος παρά την μεγάλη του καταξίωση δεν ξέχασε ποτέ την πατρίδα του. Δεν ήταν μόνο τα όχι λίγα ταξίδια του στην Ελλάδα ή η δωρεά που όπως είδαμε έκανε· ήταν κυρίως η ίδια η επιθυμία του να τελειώσει τη ζωή του εκεί από όπου μέσα από μεγάλες αντιξοότητες ξεκίνησε το δικό του ταξίδι ζωής, αλλά τελικά ο θάνατος τον πρόλαβε. Ωστόσο, αυτή η μεγάλη απώλεια δεν προκάλεσε στην Ελλάδα ιδιαίτερη συγκίνηση όπως στην αμερικανική κοινότητα των τυφλών. Σίγουρα πάντως ο Αναγνωστόπουλος, όπως και άλλοι ζαγορίσιοι φοιτητές στοιχήθηκαν πίσω από τις γραμμές των σπουδαίων Ηπειρωτών, που είτε ως δάσκαλοι, είτε ως γιατροί ή νομικοί εμπλούτισαν την ελληνική κοινωνία προκειμένου να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Πηγές / Βιβλιογραφία

Αδημοσίευτες αρχειακές πηγές

ΓΑΚ, Secretariat/ Ministry of Ecclesiastical issues and State education Archive
(1833-1848), Series #002- Δημόσια εκπαίδευση, File #2475a, έγγραφα 226-227
<http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=524251&start=220>

ΓΑΚ, Secretariat/ Ministry of Ecclesiastical issues and State education Archive
(1833-1848), Series #002- Δημόσια εκπαίδευση, File #2475a, 1/12/1844, έγγραφα
312-313-314
<http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=524251&start=300>

Μητρώο Φοιτητών/ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών

Πέργαμος/ Συλλογές/ Ιστορικό Αρχείο/Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου/Αρχείο
Λυτών Εγγράφων Πρωτοκόλλου/ Ακαδημαϊκό Έτος 1843-1844
<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/59571#contents&gid=1&pid=28>

Πέργαμος/ Συλλογές/ Ιστορικό Αρχείο/Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου/Αρχείο
Λυτών Εγγράφων Πρωτοκόλλου/ Ακαδημαϊκό Έτος 1838-1839
<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/59149#contents>

Πέργαμος/ Συλλογές/ Ιστορικό Αρχείο/Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου/Πρακτικά
Συνεδριάσεων Συγκλήτου/ Πρακτικά Συγκλήτου 1837-1842, τόμ. 1/Συνεδρίαση 4: 15
Μαρτίου 1842 <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2178#contents>

Πέργαμος/ Συλλογές/ Ιστορικό Αρχείο/Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου/Πρακτικά
Συνεδριάσεων Συγκλήτου/ Πρακτικά Συγκλήτου 1842-1850, τόμ. 2/Συνεδρίαση 1: 14
Φεβρουαρίου 1844
<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/790#contents>

Δημοσιευμένες αρχειακές πηγές

Αποστολίδης, Μ. *Λόγος εκφωνηθείς δημοσία τη 9 Σεπτεμβρίου 1851 υπό του Πρυτάνεως Μισαήλ Αποστολίδου, Αρχιμανδρίτου*. Αθήνησιν: Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1852

Αργυρόπουλος, Π., «Λογοδοσία του πρυτάνεως Περικλέους Αργυρόπουλου κατά την εγκατάστασιν των ακαδημαϊκών αρχών του 1853-1854 σχολαστικού έτους», στο, *Λόγοι του πρώην πρυτάνεως κ. Π. Αργυροπούλου και του αντιπρυτάνεως κ. Κ. Κωστή εκφωνηθέντες κατά την εορτήν της εγκαθιδρύσεως των Αρχών του Οθ. Πανεπιστημίου τω 1853 έτει* Εν Αθήναις: Εκ του βασιλικού τυπογραφείου 1853, 1-38

Ασώπιος, Κ. «Κωνσταντίνου Ασωπίου ομιλία εκφωνηθείσα υπ' αυτού επί της παραδόσεως της του Πανεπιστημίου Πρυτανείας (τη ά Οκτωβρίου 1844), στο, *Λόγοι εκφωνηθέντες υπό του πρυτάνεως και των τεσσάρων Σχολαρχών κατά την ημέραν της εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος μετά των προγραμμάτων των παραδοθησομένων μαθημάτων*. Αθήνα: Τυπογραφία Ν. Παπαδοπούλου 1844

Ασώπιος, Κ., «Λόγος Ασωπίου παραδιδόντος την δευτέραν αυτού Πρυτανείαν εν Αθήναις τη ΚΘ' Σεπτεμβρίου 1857», στο, *Λόγοι εκφωνηθέντες τη 29 Σεπτεμβρίου 1857 υπό του καθηγητού των ελληνικών γραμμάτων Κωνσταντίνου Ασωπίου, παραδιδόντος την Πρυτανείαν του Οθωνείου Πανεπιστημίου, και του καθηγητού της Φιλοσοφίας Φιλίππου Ιωάννου αναδεχομένου αυτήν*. Αθήνησι: Τύποις Π. Α. Σακελλαρίου 1857, 3-54

Ασώπιος, Κ., Λόγος του Καθηγητού Κ. Ασωπίου παραδιδόντος την πρυτανείαν εις τον διάδοχον αυτού. Εν Αθήναις: Τύποις Λακωνίας 1863, 49-50

Βάμβας, Κ., *Λόγοι εκφωνηθέντες την 30 Σεπτεμβρίου 1845 υπό του πρώην πρυτάνεως Κ. Ν. Βάμβα παραδιδόντος εις τον διάδοχον αυτού την Πρυτανεία του Οθωνείου Πανεπιστημίου και υπό του τακτικού καθηγητού της Ιστορίας Κ. Θ. Μανούσου επί της αναδοχής της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου*. Εν Αθήναις: Εκ του Δημοσίου Τυπογραφείου, 1845

Βενιζέλος, Κ.Α., *Λόγοι εκφωνηθέντες την 5 Οκτωβρίου 1847 υπό του πρώην Πρυτάνεως Κ.Α. Βενιζέλου τακτικού καθηγητή της Γενικής Χημείας παραδιδόντος εις τον διάδοχον αυτού την πρυτανείαν του Οθωνείου Πανεπιστημίου Και υπό του*

τακτικού καθηγητού της Πολιτικής Οικονομίας Κ.Ι. Σούτσου επί της αναδοχής της πρυτανείας του Πανεπιστημίου. Εν Αθήναις: Εκ του δημόσιου Τυπογραφείου 1847

Βενιζέλος, Μ., Λόγος εκφωνηθείς τη ΙΣΤ΄ Οκτωβρίου 1866, ημέρα της επισήμου εγκαθιδρύσεως των νέων αρχών του Πανεπιστημίου, υπό του τακτικού καθηγητού της Μαιευτικής και διευθυντού του Μαιευτηρίου Μιλτιάδη Βενιζέλου, παραδιδόντος την Πρυτανείαν τω διαδόχῳ αὐτοῦ κυρίῳ Αλεξάνδρῳ Ραγκαβῇ, τακτικῷ καθηγητῇ της Αρχαιολογίας. Μέρος Β΄ Πίνακες. Εν Αθήναις: Τύποις Διονυσίου Κορομηλά 1867

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. αρ 86, 31/12/1836

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. αρ. 87, 31/12/1836, άρθρα 33-41, 98

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. 4, 3/2/1837, διορισμοί, 14

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ 18, 14/5/1837, διάταγμα, 73

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. 28, 6/9/1847

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ 54, 10/12/1847, διάταγμα 2

Ιωάννου, Φ., «Πρόλογος», στο, Λόγοι εκφωνηθέντες τη 7 Σεπτεμβρίου 1858 υπό του καθηγητού της Φιλοσοφίας Φιλίππου Ιωάννου, παραδιδόντος την Πρυτανείαν του Οθωνείου Πανεπιστημίου, και υπό του καθηγητού της Φυσικής Δ. Σ. Στρούμπου αναδεχομένου αυτήν. Αθήνησι: Τύποις Διον. Σ. Κοπιδά και Γεωργίου Γαβριήλ, 1858, 3-32

Κωστής, Μ., Λόγος εκφωνηθείς την 4 Οκτωβρίου 1842 υπό του πρώην πρυτάνεως Μ. Ν. Κωστή παραδιδόντος εις τον διάδοχόν του την διεύθυνσιν του Οθωνείου Πανεπιστημίου. Εν Αθήναις: Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας 1842

Κωστής, Ν., «Λόγος εκφωνηθείς τη 3 Οκτωβρίου 1854 υπό του Πρυτάνεως Νικολάου Κωστή», στο, Λόγοι εκφωνηθέντες την 3 Οκτωβρίου 1854 υπό του καθηγητού και ιατροῦ Νικολάου Κωστή, παραδιδόντος την Πρυτανείαν του Οθωνείου Πανεπιστημίου, και υπό του καθηγητού της Θεολογίας Κωνσταντίνου Κοντογόνου αναδεχομένου αυτήν. Εν Αθήναις: Εκ του βασιλικού τυπογραφείου 1855, 3-12

Λόγοι εκφωνηθέντες υπό του πρυτάνεως και των τεσσάρων Σχολαρχών κατά την ημέραν της εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος μετά των προγραμμάτων των παραδοθησομένων μαθημάτων. Αθήνα: Τυπογραφία Ν. Παπαδοπούλου 1837

Μητρώο Φοιτητών/ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών

Μανούσης Κ., «Λόγος εκφωνηθείς την 29 Σεπτεμβρίου υπό του πρώην Πρυτάνεως Κ.Θ. Μανούση παραδιδόντος εις τον διάδοχόν αυτού την Πρυτανείαν του ΟΘΩΝΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ», στο, *Λόγοι εκφωνηθέντες υπό του πρώην πρυτάνεως Κ. Θ. Μανούση παραδιδόντος εις τον διάδοχον αυτού την Πρυτανείαν του Οθωνείου Πανεπιστημίου και υπό του τακτικού καθηγητού της Χημείας κ. Α. Βενιζέλου επί της αναδοχής της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου*. Εν Αθήναις: Εκ του Βασιλικού τυπογραφείου 1846, 1-18

Μαυροκορδάτος, Γ. Α. *Λόγος εκφωνηθείς δημοσία τη 1^η Οκτωβρίου 1850 υπό του αντιπρυτάνεως Γ.Α. Μαυροκορδάτου περί των κατά την Πρυτανείαν αυτού*. Εν Αθήναις: Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας, 1850

Οικονομίδης, Β., «Λόγος του καθηγητού Β. Οικονομίδου παραδιδόντος την Πρυτανείαν εις τον διάδοχον αυτού», στο, *Λόγοι εκφωνηθέντες τη 18 Σεπτεμβρίου 1860, ημέρα της εγκαθιδρύσεως των νέων αρχών του Πανεπιστημίου υπό του καθηγητού της Πολιτικής Οικονομίας Β. Οικονομίδου, παραδιδόντος την Πρυτανείαν του Οθωνείου Πανεπιστημίου, και υπό του καθηγητού της Ιατρονομικής Α. Πάλλη αναδεχομένου αυτήν*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου της Λακωνίας, 1860, 3-19

Ολύμπιος, Ι., *Λόγος εκφωνηθείς δημόσια την 25 Σεπτεμβρίου 1856 υπό του πρώην Πρυτάνεως Ιωάννου Ολυμπίου κατά την εγκατάστασιν των ακαδημαϊκών αρχών του σχολαστικού έτους 1856-1857*. Αθήνησιν: Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου 1857

Πάλλης, Α., «Λόγος του καθηγητού Α. Πάλλη παραδιδόντος την Πρυτανείαν εις τον διάδοχον αυτού», στο, *Λόγοι εκφωνηθέντες τη 4^η Οκτωβρίου 1861, κατά την εγκαθίδρυσιν των αρχών του Πανεπιστημίου Όθωνος υπό του καθηγητού της Ιατρονομικής Α. Πάλλη, παραδιδόντος την Πρυτανείαν, και υπό του καθηγητού των Ελληνικών Γραμμάτων Κ. Ασωπίου αναδεχομένου αυτήν*. Εν Αθήναις: Τύποις Λακωνίας, 1861, 3-113

Παπαρρηγόπουλος, Κ., *Λόγος εκφωνηθείς τη ΚΖ΄ Οκτωβρίου 1863 κατά την εγκαθίδρυσιν των Αρχών του Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του καθηγητού του Ρωμαϊκού Δικαίου Πέτρου Παπαρρηγόπουλου παραδιδόντος την Πρυτανείαν τω διαδεξαμένω αυτήν καθηγητή της Ρωμαϊκής Νομοθεσίας Κωνσταντίνω Φρεαρίτη*. Εν

Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind- Seventy-Fifth Annual Report of the Trustees- 1906. Boston: Wright and Potter printing Co. 1907

Perkins School for the blind, «Digitized Perkins Annual Reports, 1833-2010»

Πηλλήκας, Σ., *Λόγοι εκφωνηθέντες την 28 Σεπτεμβρίου 1852 υπό του πρώην Πρυτάνεως Σπυρίδωνος Πηλλήκα παραδίδοντος την Πρυτανείαν το Οθωνείου Πανεπιστημίου Και υπό του καθηγητού Περικλέους Αργυρόπουλου διαδεχομένην αυτήν*. Εν Αθήναις: Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου 1853

Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, (1823) Τμήμα Ζ΄, κεφάλαιο Ι, άρθρο πζ΄, 14

Ράλλης, Κ., *Λόγος εκφωνηθείς την 9 Νοεμβρίου 1841 υπό του πρώην πρυτάνεως Κ. Γ. Α. Ράλλη παραδίδοντος εις τον διάδοχόν του την διεύθυνσιν του Οθωνείου Πανεπιστημίου*. Εν Αθήναις: Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας 1842

Στρούμπος, Δ., *Εγκαθίδρυσις των νέων αρχών του Πανεπιστημίου. Λόγος του Πρυτάνεως Δ. Σ. Στρούμπου παραδιδόντος την Πρυτανείαν εις τον διάδοχον αυτού κατά την 20 Σεπτεμβρίου 1859*. Αθήνησιν: Εκ του τυπογραφείου Διον. Σ Κοπιδάς, 1859

Σχινάς Κ, *Οδηγίαί προς τους Φοιτητές εκάστης Σχολής – Περί της αλληλουχίας των διαφόρων επιστημών και περί της κατά την εξακολούθησιν των εν τω πανεπιστημειω σπουδών διατηρητέας μεθόδου και τάξεως*. Αθήνα: Τυπογραφία Ανδρέου Κορομηλά 1838

Φρεαρίτης, Κ., *Λόγος και Ευθύναι του Πρυτάνεως Κωνσταντίνου Φρεαρίτου παραδιδόντος την Πρυτανείαν των διαδόχω αυτού*. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Νικήτα Γ. Πάσσαρη 1864, 69

X. S. *Forty- Fifth Annual Report of the Trustees of the Perkins Institution and Massachusetts Asylum for the Blind. Boston – October 1876*. Boston: Albert J. Wright State Printer 1877

Τύπος - εφημερίδες

Αθηνά, αρ. 349, 4/7/1836

Αθηνά, αρ. 431, 28/4/1837

Αθηνά, αρ. 433, 5/5/1837

Αθηνά, αρ. 613, 6/5/1839

Αθηνά, αρ. 618, 24/5/1839

Αθηνά, αρ. 1195, 18/2/1845

Αθηνά, αρ. 2549, 23/4/1857

Αθηνά, αρ. 2726, 17/12/1858

Αιών, αρ. 230, 29/1/1841

Αιών, αρ. 457, 28/7/1843

Αιών, αρ. 600, 17/2/1845

Αιών, αρ. 1337, 4/3/1853

Αιών, αρ. 1345, 1/4/1853

Αιών, αρ. 1511, 1/4/1857

Αιών, αρ. 1675, 6/11/1858

Watertown Republican, αρ. 52, 1/10/1890

Ελληνικά Χρονικά, αρ. 99, 6/12/1824

Εθνοφύλαξ, αρ. 4, 10/4/1862

Εθνοφύλαξ, αρ. 44, 25/6/1862

Εθνοφύλαξ, αρ. 24, 28/5/1862

Εθνοφύλαξ, αρ. 260, 13/5/1863

Εθνοφύλαξ, αρ. 1029, 5/7/1863

Εκπαίδευσις, αρ. 18, 28/2/1895

Η Ελπίς αρ. 442, 3/2/1848

Νεολόγος, αρ. 1171, 24/11/1872

Νεολόγου εβδομαδιαία επιθεώρησις, αρ. 29, τομ. Γ΄ 22/5/1894

Παλιγγενεσία, αρ. 309, 11/1/1864

Σωτήρ, αρ. 53, 25/4/1837

Σωτήρ, αρ. 54, 29/4/1837

Σωτήρ, αρ. 55, 5/5/1837

The Irish Republic, 21/9/1867

The Portland Daily Press, 4/4/1868

The Dalles Daily Chronicle, αρ. 128, 16/5/1893

Φωνή της Ηπείρου, αρ. 6, 23/10/1892

Φωνή της Ηπείρου, αρ. 25, 5/3/1893

Φωνή της Ηπείρου, αρ. 104, 16/9/1894

Φωνή της Ηπείρου, αρ. 135, 21/4/1895

Τύπος – περιοδικός Τύπος

Γεωργίτσης, Α. «Το επάρατον χωρίον», στο, *Ηπειρος* 1911, 44-48

Waterhouse, E. «Ο ηπειρώτης Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος», μτφρ. Ζιώγας, Η., στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 116, Δεκέμβριος 1961, 1124-1125

Ζωμπολίδης, Δ., «Αι Αρχαί ήτοι Αι Κύριαι Διδασκαλίας εφ'ων το Κανονικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολ. Εκκλησίας στηρίζεται», *Ανάπλασις*, 143, 21 Σεπτεμβρίου 1900, 723-725

Ζωμπολίδης, Δ., «Ο Αφορισμός ή το ανάθεμα ή εσχάτη των ποινών εν τω Κανονικώ Δικαίω της 'Ορθοδόξου ανατολικής εκκλησίας», *Νέοι Πανδέκται* 5 (1906) 209-212

Ζυγούρης, Ν., «Τα εν Ηπείρω γεωργικά ιδρύματα», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 76, Αύγουστος 1958, 597-604

Λαζαρίδης, Κ., «Οι προικοδοσίες στο Ζαγόρι», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 7, Νοέμβριος 1952, 691-697

Λαζαρίδης, Κ., «Σχόλια και παρατηρήσεις πάνω σ' ένα ιστορικό γράμμα », στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 45, Ιανουάριος 1956, 30-32

Λαζαρίδης, Κ. «Ιστορικές αλήθειες γύρω από το λήσταρχο Νταβέλη», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, τευχ. 161-162-163, Σεπτέμβριος- Οκτώβριος- Νοέμβριος ; 1965 (1965), 643-655

Λαζαρίδης, Κ. «Μικρές αδημοσίευτες ζαγορίσιες διαθήκες», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 271-272, Νοέμβριος – Δεκέμβριος, 1974, 612-621

«Νεκρολογία Αναστασίου Τάγη», *Η Ήπειρος*, έτος Α'. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τυπογραφικό κατάστημα «Η Ανατολή» 1910

Ξενόπουλος, Σ., «Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου ηπειρωτικής πόλεως Άρτης», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 86 Ιούνιος 1959, 460-467

Οικονόμου, Γ. «Η Ιερατική Σχολή της Νήσου Ιωαννίνων 1872-1922», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 18, Οκτώβριος 1953, 1046-1054

- Οικονόμου, Γ., «Δύο σύγχρονοι δάσκαλοι της Ζωσιμαίας σχολής», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 83, Μάρτιος 1959, 223-225
- Οικονόμου, Μ. «Ευεργέται Ζαγορίου», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 105, Ιανουάριος 1961, 7-12
- Παπαζήσης, Δ., «Βιογραφική συλλογή λογίων Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας », στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 317-318, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1978, 817-831
- Παπαζήσης, Δ. «Βιογραφική συλλογή λογίων ελλήνων επί Τουρκοκρατίας», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 319-320, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1978, 981-992
- Παραβίκιος, «Βίτσα Ζαγορίου», στο, *Η Ηπειρος*. Πέραν: Η Ανατολή 1911, 103-108
- Πατσελής. Ν., «Το προβάδισμα των Ηπειρωτών εις την εκπολιτιστικήν εξέλιξιν της χώρας », στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 45, Ιανουάριος 1956, 8-14
- Σαλαμάγκας Α. «Το γιαννιώτικο Στιχοπλάκι κι οι παράγοντές του», *Ηπειρωτική Εστία*, τευχ. 33, Μάιος 1955 (1955), 37-40
- Σαλαμάγκας, Δ., «Σπηλαιολογικά Σύμμικτα», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 17, Δεκέμβριος 1953, 937-942
- Σαλαμάγκας, Δ., «Ζουλείχα», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 188, Δεκέμβριος 1967, 339-388
- Σκαφίδας, Β., «Τσαρλατάνοι και κομπογιαννίται», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 161-162-163, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος - Νοέμβριος 1965, 674-688
- Στεφάνου, Α. «Από την Αυτοδιοίκησι του Ζαγορίου-Ηπείρου. Ανέκδοτα έγγραφα της χώρας Λιασκοβέτζη (Λεπτοκαρυάς)», *Ηπειρωτική Εστία*, τευχ. 39, Ιούλιος; 1955 (1955), 622-627
- Στούπης, Κ., «Προσέξατε την Ήπειρο», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, τευχ. 166-167-168, Φεβρουάριος – Μάρτιος- Απρίλιος ; 1966 (1966), 97-103
- Τσάρας , Ι., «Απ' την Ιστορία του Σχολείου του Καπέσοβου», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 155-156 Μάρτιος – Απρίλιος 1965, 228-233

Τσιγαράς, Ν. «Περί της εν τη Μολοττία της Ηπείρου πόλεως Πασσαρώνος και των αρχαιοτήτων αυτής», *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα περιοδικόν*, τομ. Γ΄. 1875-76. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Βουτυρά 1877, 125-140

Τσιγαράς, Ν. (α) «Ηπειρωτικά – Η περί των εν Ηπείρω Ηφαιστειών», *Αττικόν ημερολόγιον του έτους 1887*. Αθήνησι: Εκ του τυπογραφείου της Κορίννης 1886, 290-316

Τσιγαράς, Ν. (β) «Ηπειρωτικά – Επιστολή Ν. Τσιγαρά προν τον εκδότην» *Αττικόν ημερολόγιον*. Εν Αθήναις: Τύποις Λαζαρίδου και Κουβελάνου 1886

Τσιγαράς, Ν. (γ) «Το σπήλαιον ή η υπόγειος Λίμνη της Γοραντσής, *Ετήσιον ημερολόγιον χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1887*. Εν Αθήναις: εκ της Τυπογραφίας των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου 1886, 186-192

Τσιγαράς, Ν., *Αττικόν Ημερολόγιον και Ημερολόγιον των Κυριών του έτους 1889*. Εν Αθήναις: Τύποις Παρασκευά Λεώνη 1888, 171-185

Χ. Σ. Νεκρολογία Αναστασίου Τάγη», *Η Ήπειρος*, έτος Α΄. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τυπογραφικό κατάστημα «Η Ανατολή» 1910, 7-11

Φρόντζος, Κ. «Ηπειρωτικά Έθιμα», *Ηπειρωτική Εστία*, τευχ. 35, Μάρτιος 1955 (1955), 221-232

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Αντωνίου, Δ, «Πανεπιστήμιο και μέση εκπαίδευση: Το Πανεπιστήμιο ως «παραγωγός» διδακτικού προσωπικού των σχολείων μέσης εκπαίδευσης (1833-1850). Διαθέσιμο στο: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/David_Antoniou.htm

(τελευταία πρόσβαση: 5/2/2023)

Αραβαντινός, Π. *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων Ελληνικών και Ιλλυρικών Χωρών*, τομ. Β΄. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού 1856

Αργυριάδης, Ι., *Απόκρισις εις την ερώτησιν αν η Ορθόδοξος Εκκλησία επιτρέπει την υπέρ ετεροδόξων τέλεσιν μνημοσύνων*. Αθήνησι: Εκ του Τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, 1875

Αργυριάδης, Ι., *Εκθεσις περί των εν Αθήναις Γυμνασίων και ελληνικών σχολείων προς το επί της δημοσίας εκπαιδεύσεως υπουργείον, αποσταλείσα μετά τας γενικάς εξετάσεις του σχολικού έτους 1875-6*. Αθήνα: Χ.Ε. 1876

Βαμπάς Α, *Οι Νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Βλαστού 1885

Βιτάλης, Φ. *Μνήμη Σουλίου*, επιμ. Β Κρασίτη. Αθήνα: Πνευματικός συλλογος Αθηνών «Οι Φίλοι του Σουλίου» 1980

Βουλόδημος, Χ. *Αλεξάνδρου Σεργιάδου Πούσκην Εκλεκτών Ποιημάτων Μετάφρασις*. Εν Οδησσώ: Τύποις Ν. Χρυσογέλου 1888

Γιαννακόπουλος, Α. «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998

Δρούλια, Ε., «Εθνοφύλαξ», στο, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1874-1974*, τομ. 2^{ος}. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 2008, 63

- Εργολάβος, Σ. *Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Ήπειρος 1993
- Ευαγγελίδης, Τ. *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τομ. Α΄. Εν Αθήναις: Τύποις Α. Π. Χαλκιάπουλου 1936
- Καλλιβρετάκης, Λ. «Η Αθήνα τον 19^ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*. Διαθέσιμο στο:
https://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx
 (τελευταία πρόσβαση: 7/12/2022)
- IBoston, Boston History and Architecture, «Population trends in Boston 1640-1990»
<http://www.iboston.org/mcp.php?pid=popFig>
 (τελευταία πρόσβαση: 7/5/2023)
- Κατσιαρδή- Hering, O., «Η Ελληνική διασπορά-το εμπόριο ως γενικευμένη εθνική εξειδίκευση, στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. 1^{ος} Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, 87-112
- Κατσικάς, Χ., Θεριανός Κ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης – Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*. Αθήνα: Σαββάλας 2007
- Keller, H., *The Story of my Life*. Standard Ebooks
- Κολτσίδα, Α. «Η Εκπαίδευση στη Βόρεια Ήπειρο κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου 2008
- Λαζαρίδης, Κ. «Η ιστορική οικογένεια των Μισαίων», στο, *Ηπειρωτική Εστία*, 153, Ιανουάριος, 1965, 14-24
- Λαζαρίδης, Κ. *Συμβολή στην Ιστορία του Ζαγορίου*. Γιάννινα: Εκδόσεις «Το Ζαγόρι μας» 1982
- Λαμπρίδης, Ε., *Οι αδελφοί Ριζάραι, το κληροδότημα αυτών και το Ζαγόρι*. Αθήνα: Εκδόσεις «Ενώσεως των Ζαγορίσιων» 1973
- Λαμπρίδης, Ι. *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τευχ. 8, Ζαγοριακά. Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών 1993

- Λαμπρίδης, Ι. *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τευχ. 9, Ζαγοριακά. Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών 1993
- Λάππας, Κ. *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 2004
- Λέφας, Χ., *Ιστορία της εκπαίδευσως*. Αθήνα: ΟΕΣΒ 1942
- Μαλιάδης, Δ., *Η πολιτική της Ελλάδας και ο μέλλον αυτής ηγεμών, η ελλάς και η Αγγλία εν Ανατολή*. Εν Αθήναις: Τύποις Ν. Γ. Πάσσαρη και Α. Καναριώτου 1863
- Μάουρερ, Γ. Κ. *Ο Ελληνικός Λαός*. Αθήνα: Οξύ 2021
- Μαυροσκούφης, Δ. Η εκπαίδευση στην Αγονιζόμενη Ελλάδα, στο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 3^{ος}. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, 289-310
- Μονιούδη-Γαβαλά, Δ., *Σχεδιασμός και έγχειος ιδιοκτησία στην Αθήνα 1833-1862*. Αθήνα: Παρασκήνιο 2017
- Moullas, P., *Les concours poetiques de l' Universite d' Athenes*. Athenes: Archives historiques de la jeunesse grecque. Secretariat general a la jeunesse 1989
- Μουλλάς, Π., Ποίηση και ιδεολογία – Οι Αθηναϊκοί Πανεπιστημιακοί Διαγωνισμοί, στο, *Ρήξεις και Συνέχειες*. Αθήνα: Εκδόσεις Σόκολη 1993, 279-300
- Παλαιολόγος, Γ. *Ο Ζωγράφος*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 1989
- Πανταζίδης, Ι. *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετηρίδος του Ελληνικού Πανεπιστημίου*. Αθήνα: Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία» Ιω. Αγγελόπουλου 1889
- Παπαγεωργίου, Γ., «Ηπειρος 1833-1871», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. 4^{ος}. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, 285-298
- Παπαγιαννόπουλος, Κ., Ευμάρεια και Ληστεία στα Σουδενά Ζαγορίου και Καλαβρύτων, στο: *Οι Ρίζες των Σουδενιωτών*. Χ.Τ. Σύλλογος Σουδενιωτών Πατρών και Περιχώρων 2017, 151-157
- Παπαδόπουλος, Χ., *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής*. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Π. Α. Πετράκου, 1919

Παπαδοπούλου, Μ. Η Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων (1828-1913) Δάσκαλοι- Μαθητές- Δραστηριότητες. Διδακτορική Διατριβή. Ιωάννινα: ΓΑΚ. Αρχεία Νομού Ιωαννίνων 2003

Παπαγιαννόπουλος, Κ., Η Εκπαίδευση στα Σουδενά (Πεδινά) Ζαγορίου, στο: *Οι Ρίζες των Σουδενιωτών*. Χ.Τ. Σύλλογος Σουδενιωτών Πατρών και Περιχώρων 2017, 199-208

Παρλαπάς, Γ., *Περί Μεταναστεύσεως φυτών και ζώων*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου 1888

Ρος, Α. *Αναμνήσεις και Ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*. Αθήνα: Τολίδης 1976

Sanborn, F. B., *Michael Anagnos*. GoforBooks 2020

Σάντας, Α. Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή- ονομαστικός κατάλογος. Αθήνα: Χ.Ε. 1969

Σφυροέρας, Β., «Η “Αδελφότης των Ευαγγελιζομένων” – Η μυστική επαναστατική οργάνωση του 1849», ΕΕΦΣΠΑ 23, 1972-1973

Σφυροέρας, Β., «Η Βασιλεία του Όθωνα (1833-1862)», στο *Ελληνική Ιστορία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 2007, 538-553

Φατσέας Α., Η Εικοστή Πέμπτη Μαρτίου του 1849. Αθήνα: ιδ. Έκδ. 1849

Φενερλή, Α.. Το Πολυτεχνικό Σχολείο – Οι Απαρχές της Τεχνικής Εκπαίδευσης 1838-1871, στο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4^{ος}. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, 161-176

Χαριλάου, Ε. *Οδοιπορικόν ή Σύντομος Περιγραφή τινών των εν Αθήναις νέων Καταστημάτων και Αρχαιοτήτων*. Ερμούπολη: Τυπογραφία Μελισταγούς 1843

Χασιώτης, Γ., *Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών ασμάτων*. Εν Αθήναις: Τύποις Ραδαμάνθους 1866

Χασιώτης, Γ., *Περί των δημοδών μνημείων εν τη ελληνική λογοτεχνεία και εν τη ζώση λαλιά του λαού*. Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 1910

Howe, S., *Λόγοι των ρητόρων της εν Βοστώνη υπέρ των Κρητών Γενομένης Συνελεύσεως*. Εν Αθήναις: Τύποις Νικολάου Ρουσόπουλου, 1867

Χασιώτης, Δ., *Διατριβαί και Υπομνήματα περί Ηπείρου από του Έτους 1874 μέχρι του Έτους 1879*. Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή 1887

Χρήστου, Θ., «Η πρώτη εξέγερση των φοιτητών», Πemptousia, 13/7/2019.

Διαθέσιμο στο: <https://www.pemptousia.gr/2019/07/i-proti-exegersi-ton-fititon/>
(τελευταία πρόσβαση: 22/4/2023)

Χ.Σ. Έλεγχος της κακοδοξίας του ψευδαποστόλου Ίωνα Κινγ. Αθήνα: Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα, 1851

Χ.Σ., «Λόγος εις το μνημόσυνον των αιοδήμων Ριζαρών», *Ευαγγελικός Κήρυξ*, υπό Κ. Κοντογόνη, Αθήνα: Τυπογραφείο Νικολάου Αγγελίδου 1860

Χ.Σ. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας από του Ιανουαρίου 1882 μέχρι Ιανουαρίου 1883*. Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου αδερφών Περρή 1883

Χ.Σ. *Συνοπτική Έκθεσις των πράξεων της Αρχαιολογικής εταιρείας από της 20 Ιουλίου 1858 μέχρι της 24 Μαΐου 1859*. Αθήνησι: Τύποις Ιωάννου Αγγελοπούλου 1859, 42

Χ. Σ. *Κανονισμός του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Βουτυρά 1872

Χ. Σ. *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Σύγγραμμα περιοδικόν*, τομ. Ε΄, (1870-71). Εν Κωνσταντινουπόλει: Τυπογραφείον Βρετού 1872

Χ. Σ. *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: Σύγγραμμα περιοδικόν*, τομ. ΙΔ΄ 1879-1880. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Σ. Ι. Βουτυρά 1884

Χ. Σ. *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμος ΚΕ΄, έτος συλλογικόν ΛΓ 1893-1894

Χ. Σ. Ζαγόρι, Φύση και άνθρωποι, οι άνθρωποι, Βουλοδήμος Χαράλαμπος.

Διαθέσιμο στο: <https://izagori.gr/people/biographies/293-%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%BC%CF%80%CCE%BF%CF%83->

<https://www.izagori.gr/people/biographies/527-274-%20%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%83-%CF%87%CE%B1%CF%83%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%B7%CF%83-1842.html>

(τελευταία πρόσβαση: 15/4/2023)

Χ. Σ. Ζαγόρι, Φύση και άνθρωποι, οι άνθρωποι, Χασιώτης Γεώργιος. Διαθέσιμο στο:

[https://izagori.gr/people/biographies/527-274-](https://izagori.gr/people/biographies/527-274-%20%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%83-%CF%87%CE%B1%CF%83%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%B7%CF%83-1842.html)

<https://izagori.gr/people/biographies/527-274-%20%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%83-%CF%87%CE%B1%CF%83%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%B7%CF%83-1842.html>

(τελευταία πρόσβαση: 11/2/2023)

Ψύλλας, Γ, *Απομνημονεύματα του Βίου μου, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 8*.

Αθήνα: Γραφείο δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών 1974

Πηγές διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1: Εγγραφές και αποχωρήσεις φοιτητών. Πηγή: Πρυτανικοί λόγοι 1842-1862

Διάγραμμα 2. Συνολικός αριθμός φοιτητών. Πηγή: Λάμπας, Κ. *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 2004, 306

Διάγραμμα 3. Ηλικιακή κατανομή ζαγορίσιων φοιτητών. Πηγή: Μητρώο Φοιτητών/ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών

Διάγραμμα 4. Μέλη του ιδρύματος Perkins Institution. Πηγή: Perkins School for the blind, «Digitized Perkins Annual Reports, 1833-2010».

<https://www.perkins.org/archives/digitized-text-collections/digitized-perkins-annual-reports/>

(τελευταία πρόσβαση: 7/3/2023)

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης